

ΘΗΣΕΩΣ ΣΤΕΦ. ΤΖΑΝΝΕΤΑΤΟΥ

Ἐντεταλμένου ὑφηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας

Ο ΠΡΑΓΜΑΤΙ ΠΡΟΕΧΩΝ ΕΝ Τῷ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚῷ ΤΟΥ ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΣΚΟΠΟΣ

Ὡς ἐλέχθη ἐν προγενεστέρα πραγματεία ἡμῶν, ἐρευνῶντες τὰ κατὰ τὸν Πανηγυρικὸν λόγον τοῦ Ἰσοκράτους ὡς πρὸς τὸν προέχοντα ἐν αὐτῷ σκοπὸν ἐπιδιώκομεν νὰ καθορίσωμεν πρῶτον οἷος πρέπει ὁ σκοπὸς οὗτος νὰ ἀναμένηται, καὶ δεύτερον οἷος πράγματι εἶναι¹. Τὸ πρῶτον ὑπῆρξε τὸ ὑποκείμενον τῆς ἀνωτέρω πραγματείας, τὸ δὲ δεύτερον τῆς παρούσης.

Ἐρευνήσαντες ἀποκλειστικῶς καὶ ἀπὸ πάσης δυνατῆς εἰς ἡμᾶς πλευρᾶς τὸ πρῶτον τῶν δύο θεμάτων τούτων ἤχθημεν εἰς τὴν ἀποψιν ὅτι «κατὰ βάθος διὰ τοῦ Πανηγυρικοῦ λόγου ὁ Ἰσοκράτης εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ προαγάγῃ ἐνώπιον τῆς κοινῆς γνώμης τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πανελληνίου μᾶλλον τὴν ὑπόθεσιν τῆς ὑπὸ οἰωνοῦς ἀγαθοῦς ἰδρυομένης Β' ἀθηναϊκῆς συμμαχίας ἢ τὸ οὐδεμίαν ὑπὸ τὰς τότε κρατούσας συνθήκας ἔχον ἐλπίδα πραγματοποίησεως πανελλήνιον ἰδεῶδες»².

Ἐν τῇ παρούσῃ ἐργασίᾳ μελετᾶται, ὡς ἐλέχθη, τὸ δεύτερον τῶν ἀνωτέρω θεμάτων, μᾶλλον δὲ συγκεκριμένως τὰ κατὰ τοὺς ποικίλους τρόπους, δι' ὧν ἐπεδίωξεν ὁ ρήτωρ καὶ ἐπέτυχε νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ὡς ἂν πρόθεσιν αὐτοῦ. Ἡ ἐν σχέσει πρὸς τὸ θέμα τοῦτο ἐρευνα ἡμῶν, ὡς εἰκός, δὲν περιορίσθῃ εἰς τὴν ὑπόθεσιν μόνην καὶ τὴν διάρθρωσιν τοῦ λόγου, τὰ δύο ταῦτα, τὰ προδήλως μάλιστα προσφερόμενα εἰς αὐτήν, ἀλλ' ἐξετάθῃ καὶ εἰς ἄλλα, ὡς πλεῖστα σημεῖα, τὰ ὅποια οὕτως ἢ ἄλλως ἦτο ἐνδεχόμενον νὰ συνάπτωνται πρὸς τὸ ἡμέτερον θέμα. Οὕτω δ' ἐν τοῖς ἐπομένοις μελετῶνται, ἐν σχέσει βεβαίως πάντοτε πρὸς τὰ ἡμέτερα πράγματα, τὸ ὄνομα τοῦ Πανηγυρικοῦ λόγου τοῦ Ἰσοκράτους, ὁ τόπος καὶ τρόπος τῆς ἐκδόσεως, ἐφεξῆς δὲ ἡ ὑπόθεσις καὶ ἡ διάρθρωσις αὐτοῦ.

1. Θ. Σ. Τζαννετάτου, Ὁ ἀναμενόμενος ἐν τῷ Πανηγυρικῷ τοῦ Ἰσοκράτους προέχων σκοπός, Ἀθηνᾶ, τόμ. Ξ', 1956, σ. 184.

2. Θ. Σ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 233.

Α' - Τὸ ὄνομα τοῦ λόγου καὶ ὁ προέχων ἐν αὐτῷ σκοπὸς

Αὐτὸ τὸ ὄνομα τοῦ λόγου δὲν φαίνεται ἄνευ σημασίας ἐν σχέσει πρὸς τὸ θέμα τῆς ἡμετέρας πραγματείας. Καὶ εἶναι μὲν δυνατὸν ὁ ὅρος «*πανηγυρικὸς*» νὰ ἀναφέρεται ἀπλῶς εἰς «*πανήγυριν*» ἀσχέτως πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ λόγου¹. Ἀλλ', ὡς γνωστόν, τὸ πανηγυρικὸν εἶδος τοῦ ρητορικοῦ λόγου εἶναι ταυτόσημον πρὸς τὸ ἐπιδεικτικόν, συνάπτεται δὲ κατὰ περιεχόμενον ἀμέσως πρὸς τὸ ἐγκώμιον καὶ τὸν ψόγον. Ταῦτα θὰ ἦσαν συνειδητὰ καὶ εἰς τὸν Ἰσοκράτη. Τοῦτο συνάγεται πῶς ἐκ τῶν παρ' αὐτῷ καὶ ἀλλαχοῦ φερομένων, οὐχ ἦτον δ' ἐκ δύο χωρίων, ἥτοι πρῶτον Ἐπιστ. Α' (Διονυσ.) 6: «*πρὸς δὲ τούτοις καὶ κεῖνο πᾶσι φανερόν, ὅτι τοῖς μὲν ἐπιδείξεως δεομένοις αἱ πανηγύρεις ἀρμόττουσιν*», ἔνθα ἡ «*ἐπιδείξεις*» συζεύγνυται πρὸς τὰς «*πανηγύρεις*», καὶ δεύτερον Φίλ. 17: «*μέλλω σοι (sc. Φιλίππῳ) λόγον πέμπειν οὐκ ἐπιδείξιν ποιησόμενον οὐδ' ἐγκωμιασόμενον τοὺς πολέμους τοὺς διὰ σοῦ γεγενημένους*», ἔνθα τὸ ἐγκώμιον συμπορεύεται πρὸς τὴν «*ἐπιδείξιν*», δηλοῦν τὸ μᾶλλον συγκεκριμένον.

Τὸ πρᾶγμα ὑποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν ἄλλοθεν μαρτυρουμένων. Σαφῶς ἡ κατὰ περιεχόμενον συνάφεια τοῦ ἐπιδεικτικοῦ «*γένους*» τοῦ ρητορικοῦ λόγου πρὸς τὸ ἐγκώμιον καὶ τὸν ψόγον μαρτυρεῖται ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους (Ῥητορ. Α', 3, 1358 b, 12) καθόλου μὲν περὶ τοῦ «*γένους*»: «*ἐπιδεικτικοῦ δὲ τὸ μὲν ἔπαινος, τὸ δὲ ψόγος*», εἰδικώτερον δὲ περὶ τοῦ προοιμίου, ἔνθα ἐπιφέρονται καὶ σχετικὰ παραδείγματα (ἐνθ' ἄνωτ. Γ', 14, 1414 b, 29 κ.ἑξ.): «*λέγεται δὲ τὰ τῶν ἐπιδεικτικῶν προοίμια ἐξ ἐπαινοῦ ἢ ψόγου, ὅσον Γοργίας μὲν ἐν τῷ Ὀλυμπικῷ λόγῳ ἐπαινεῖ... τοὺς τὰς πανηγύρεις συνάγοντας, Ἰσοκράτης δὲ ψέγει*». Σαφῆς ἐπίσης κατὰ τὰ ἀνωτέρω διαστολὴ τῶν πραγμάτων εὐρίσκεται παρὰ τοῖς ἔπειτα καὶ παρὰ λογίοις τῆς Βυζαντινῆς ἔτι περιόδου, ἐν ἣ δεσποζούσα μάλιστα περὶ τῆς ρητορικῆς συνεχίζεται, ὡς γνωστόν, ἡ ἐκ τῶν παλαιῶν παράδοσις. Τὸ πρᾶγμα δεικνύουσιν ἄφθονοι σχετικαὶ μαρτυρίαι, ἐκ τούτων δὲ παρατίθενται ὀλίγαι τινὲς ἐνταῦθα ἐκ τῶν χαρακτηριστικωτέρων. Οὕτω παρὰ τῷ Μύρων Νικολάφ, ὁ ὁποῖος περὶ τοῦ τρίτου ρητορικοῦ εἵδους μόνον τὸ ὄνομα πανηγυρικὸν γνωρίζει, παρὰ τὰ ἀλλαχοῦ, ἀξιόλογα εἶναι τὰ ἐν τοῖς Προγυμνάσμασιν παρατηρούμενα (4, 4 κ.ἑξ., Felten = Rhet. Gr., τόμ. ΙΑ'): «*τοῦ δὲ πανηγυρικοῦ (sc. ἔστιν ἴδιον) τὸ ἐγκωμιαστικόν (καὶ ψεκτικόν), τὸ καὶ ἐπιδεικτικόν*», ἔτι δὲ πληρότερα κρίνονται τὰ παρὰ τῷ Ἰωάννῃ τῷ Σαρδιανῷ (167, 12 κ.ἑξ.,

1. Οὕτω περὶ τοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Λυσίου φερομένου Ὀλυμπιακοῦ παρὰ Διονυσίῳ τῷ Ἀλικαρνασσεῖ (Λυσ. 29, Usener, Radermacher): «*ἔστι δὲ τις αὐτῷ πανηγυρικὸς λόγος, ἐν ᾧ πείθει τοὺς Ἕλληνας ἀγομένης Ὀλυμπίας τῆς πανηγύρεως ἐκβάλλειν Διονύσιον τὸν τύραννον ἐκ τῆς ἀρχῆς*».

Rabe = Rhet. Gr. τόμ. ΙΕ') : « τὸ ἐγκωμιστικὸν εἶδος, δ πανηγυρικὸν ἐκάλουν οἱ παλαιοί, διήρηται εἰς τὸ δμωνύμως λεγόμενον ἐγκώμιον καὶ τὸ ἐναντίον εἰς ψόγον », ἀξιοσημείωτον δὲ εἶναι τὸ παρὰ τούτῳ ἐπιφερόμενον ὡς αἰτιολόγημα τοῦ πανηγυρικοῦ εἵδους : « τὸ μάλιστα τοὺς παλαιοὺς ἐν πανηγύρεσιν ἐγκωμιάζειν τινάς ».

Ἐπὶ τούτοις, ἀξιοπαράτηρητον εἶναι ὅτι τὸ ὄνομα Πανηγυρικός περὶ τοῦ ἀνωτέρω λόγου τοῦ Ἰσοκράτους δὲν ἐδόθη μεταγενεστέρως, ἀλλὰ φέρεται παρ' αὐτῷ τῷ ρήτορι τῷ συντάξαντι τὸν λόγον. Καὶ ναὶ μὲν ἡ λ. πανηγυρικός (μετὰ ἡ ἄνευ τοῦ « λόγος »), ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ἐρεύνης τῶν κατὰ τὴν λέξιν καὶ παρατηρεῖται παρὰ τῷ K. Ziegler, οὐδέποτε εἶχεν ἐν τῇ ἀρχαιότητι λάβει τὴν σημασίαν τοῦ « ἐγκωμίου »¹, ἀλλ' ἀκριβῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Πανηγυρικοῦ τοῦ ἡμετέρου ρήτορος τοιαύτη σημασία φέρεται δημιουργουμένη². Ἡ ἐν τούτῳ δὲ καινοτομία τοῦ Ἰσοκράτους φαίνεται ἐξόχως διὰ τὰ ἡμέτερα πράγματα χαρακτηριστική.

Ὅθεν καλῶς ἐνδέχεται ὁ Ἰσοκράτης γράφων τὸν Πανηγυρικόν, οὐχὶ ἀπλῶς νὰ ἀπέβλεπεν εἰς τὴν « πανήγυριν », τὸ μέγα πλῆθος ἀνθρώπων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνηγμένων, ἀλλὰ περαιτέρω νὰ εἶχε κυρίως τὴν πρόθεσιν νὰ εἴπῃ ἐγκώμιον, καλῶς δ' ἐπίσης ἐνδέχεται ὀνομάζων οὕτω τὸν λόγον αὐτοῦ ὁ ρήτωρ νὰ ἐπεθύμει τὴν δημιουργίαν τοιαύτης ἐντυπώσεως παρὰ τοῖς ἄλλοις.

Συναφὲς πρὸς ταῦτα φαίνεται περαιτέρω ἀπόρημα. Ὡς ἐλέχθη ἐν τῇ προγενεστέρᾳ ἐργασίᾳ ἡμῶν, ἡ ἔκδοσις τοῦ λόγου τούτου, κατὰ τὰ κοινῇ σήμερον ὠμολογημένα, δὲν φαίνεται ἄσχετος πρὸς τοὺς κατὰ τὸ 380 π.Χ. τελεσθέντας Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας³, ὡς δ' ἐκεῖ διὰ πολλῶν ἀνεπτύχθη, εἰς τοὺς ἀμέσως προηγούμενους χρόνους ἀνήκουσι μεταξὺ ἄλλων δύο λόγοι, ἀναφερόμενοι ἀμφοτέροι εἰς τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες καὶ τὴν Ὀλυμπίαν, ὁ Ὀλυμπικός τοῦ Γοργίου καὶ ὁ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Λυσίου φερόμενος Ὀλυμπιακός, οἱ λόγοι δὲ οὗτοι, ὡς καὶ ἄλλοι τινές, δὲν ἦσαν ἄσχετοι πρὸς ἰσχυράς καὶ ποικίλας ἐπιδράσεις ἐπὶ τὸν Ἰσοκράτη, συντάσσοντα κατὰ τοὺς εὐθύς ἀκολουθοῦντας χρόνους καὶ ἐκδίδοντα τὸν Πανηγυρικὸν λόγον αὐτοῦ⁴. Εἰς τὸ κατὰ ταῦτα εὐλογον ἐρώτημα διατὶ ὁ Ἰσοκράτης δὲν ἐμιμήθη καὶ ἐν τούτῳ, ὡς ἐν τοσοῦτοις ἄλλοις, τοὺς ὁμοτέχνους αὐτοῦ καὶ δὲν ὠνόμασεν κατὰ

1. Βλ. Pauly - Wissowa, RE, τόμ. ΙΗ', μέρ. 3, στ. 570, ἐν λ. panegyrikos.

2. Πρὸς τὴν σημασίαν ταύτην δὲν φαίνεται ἄσχετον τὸ γεγονός ὅτι παρὰ τῷ Ψευδο-Λουκιανῷ (Μακροβ. 23) Πανηγυρικός ὀνομάζεται λόγος τοῦ Ἰσοκράτους, ὁ ὁποῖος προδήλως εἶναι ὁ Παναθηναϊκός αὐτοῦ, τὸ γνωστὸν ἐγκώμιον τῶν Ἀθηνῶν : « Ἰσοκράτης ἐξ καὶ ἐνεμήκοντα εἴη γεγονώς τὸν πανηγυρικὸν ἔγραψε λόγον ».

3. Βλ. Θ. Σ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 221.

4. Βλ. Θ. Σ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 188 κ.ἐξ. (διὰ τὸν Ὀλυμπικὸν τοῦ Γοργίου), σ. 193 (διὰ τὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Λυσίου Ὀλυμπιακόν), σ. 239 (δι' ἀμφοτέρους τοὺς λόγους τούτους).

τὸ πρότυπον ἐκείνων, τὸν λόγον αὐτοῦ Ὀλυμπιακόν, εὖλογος ἐπίσης φαίνεται ἡ ἀπάντησις ὅτι ἐκάλεσε τὸν λόγον τοῦτον Παναθηναϊκόν, ἵνα δώσῃ ἔμφασιν εἰς τὸ διὰ τοῦ λόγου ἐγκώμιον μᾶλλον ἢ εἰς τὴν ἐν Ὀλυμπίᾳ συνάθροισιν, καθ' ἣν τὸ πρῶτον ἐγένετο ὁ λόγος γνωστός.

Β' — Ὁ τόπος ἐκδόσεως τοῦ λόγου καὶ ὁ προέχων ἐν αὐτῷ σκοπὸς

Ἐφόσον λαμβάνεται ὡς δεδομένον ὅτι ὁ λόγος οὗτος ἐγένετο τὸ πρῶτον γνωστός κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας, προβάλλεται δυσχέρεια, ἀξιοπαράτητος καὶ ὡς πρὸς τὸ ἡμέτερον πρόβλημα.

Ὁ Ἰσοκράτης, ὡς προκύπτει ἐκ μεταγενεστέρων εἰδήσεων, μὴ φαινομένων ἀναληθῶν, καίπερ ρητοροδιδάσκαλος καὶ συγγραφεὺς ρητορικῶν λόγων, ἀπέφευγε κατὰ κανόνα τὰς συνελεύσεις. Οὕτως, παρὰ τῷ Φιλοστράτῳ (Β. σοφ. Α', 17) μαρτυρεῖται ὅτι ὁ Ἰσοκράτης « τὰ πολιτικὰ ὤκει καὶ ἀπεφοῖτα τῶν ἐκκλησιῶν », πρὸς τὴν εἰδησιν δὲ ταύτην φαίνονται ἀνταποκρινόμενα τὰ παρὰ τῷ Ψευδο-Πλουτάρχῳ (Βί. δ. ῥητ., Ἰσοκ. 34, Ἡθ. 838 F) : « προσέτατε δὲ (sc. ὁ Ἰσοκράτης) τοῖς γνωρίμοις εἰς τὰς ἐκκλησίας ἀπαντῶσιν ἀναφέρειν αὐτῷ τὰ εἰρημένα ».

Καὶ ἐπιφέρονται μὲν παρὰ τῷ Φιλοστράτῳ (ἐνθ' ἄνωτ.) ὡς αἷτια τοῦ πράγματος « τὸ ἐλλιπὲς τοῦ φθέγματος », περὶ οὗ θὰ διαλάβωμεν διὰ πλειόνων κατωτέρω, καὶ ὁ « Ἀθήνησι φθόνος ». Ὅμως ἐξ ὅσων μάλιστα ὁ ἡμέτερος ρήτωρ αὐτὸς ἀλλὰ καὶ ἄλλοι παρέχουσιν, δύναται νὰ συναχθῇ ὅτι τὰ αἷτια τῆς ἀποστροφῆς αὐτοῦ πρὸς τὰς συνελεύσεις δὲν ἦσαν ὑποκειμενικά μόνον, ἀναφερόμενα δηλονότι εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰσοκράτους, ἀλλὰ καὶ ἀντικειμενικά, ἀναγόμενα εἰς τὴν φύσιν τῶν συνελεύσεων τούτων. Οὕτως χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ (263) παρατηρούμενον : « ἐν τοῖς ὄχλοις τοῖς πανηγυρικοῖς... πλείους εἰσὶν οἱ καθεύδοντες τῶν ἀκροαμένων », πρὸς τοῦτο δὲ παραβλητέον τὸ παρὰ τῷ Φιλοδήμῳ (Περὶ Ῥητορ., τόμ. Β', Λειψία, 1896, σ. 256, 25 κ.ἑξ., Sudhaus), καθ' ὃ « ἐν ταῖς πανηγύρεσι καὶ δείξεσι τῶν σοφιστῶν » οὐδόλως προσέχουσι « τοῖς λεγομένοις », ἂν εἶναι συμφέροντα εἰς τὴν πόλιν ἢ μή.

Εἰδικώτερον πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ θέσις, ἣν εἶχον ἐν τῇ διανοίᾳ τοῦ ρήτορος αἱ « πανηγύρεις », πᾶν ἄλλο ἢ ὑψηλὴ ἦτο, ἐφόσον μάλιστα ἡ σχετικὴ πρὸς αὐτὰς δρᾶσις περιορίζετο εἰς τὸ στάδιον τῶν ψιλῶν λόγων. Οὕτως ἐν τῷ Φιλίππῳ (12 κ.ἑξ.) παρατηρεῖ ὁ ρήτωρ ὅτι « τὸ μὲν ταῖς πανηγύρεσιν ἐνοχλεῖν καὶ πρὸς ἅπαντας λέγειν τοὺς συντρέχοντας ἐν αὐταῖς πρὸς οὐδένα λέγειν ἐστίν », περαιτέρω δὲ (13) τὸ οὕτω « λέγειν » χαρακτηρίζει ὡς « μάτην φλυαρεῖν », ὡς ἄνευ ἀποτελέσματος φλυαρίαν, διαστελλόμενον τοῦτο ἀπὸ τοῦ « προὔρρον τι ποιεῖν », τῆς χρησίμου δράσεως, καὶ καθορίζει ὡς ἐπιβαλλόμενον εἰς τοὺς ἐπιθυμοῦντας τοιαύτην δρᾶσιν καὶ ἔχοντας

καλὴν τινα πρότασιν « τοὺς μὲν ἄλλους εἶναι πανηγυρίζειν, αὐτοὺς δὲ ὧν εἰσηγοῦνται ποιήσασθαι τινα προστάτην τῶν καὶ λέγειν καὶ πράττειν δυναμένων καὶ δόξαν μεγάλην ἔχοντων », περατοῖ δὲ τὴν παραγράφον κατ' οὐσίαν δι' οὗ καὶ τὴν προγενεστέραν παρατηρήματος ὅτι ἄλλως οἱ λόγοι αὐτοῦ παρ' οὐδενὸς πρόκειται νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν.

Πολλαπλῶς ἄξια προσοχῆς εἶναι τὰ ἀμέσως ἐπιφερόμενα παρὰ τῷ ρήτορι (14): « Ἄπερ ἐγὼ γνούς διαλεχθῆναι σοί (sc. Φίλιππῳ) προειλόμην ». Ἐν πρώτοις, τὸ ἐν τῇ φράσει « διαλεχθῆναι » οὐδεμίαν ἀφίνει ἀμφιβολίαν ὅτι τὸ πεδίον, ὅπερ δι' ἑαυτὸν φυλάσσει ὁ Ἰσοκράτης, δὲν ἐκτείνεται καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ πέρα τῶν λόγων, ἀλλὰ τὸ μέρος τοῦτο, τὸ ἄχρηστον καθ' ἑαυτὸ ἐν ταῖς « πανηγύρεσιν », δύναται νὰ ἀποβῇ χρήσιμον, ἐφόσον συνδεθῇ πρὸς ἔργα ὑπὸ τὰς ἀνωτέρω καθορισθείσας συνθήκας. Ἐξ ἄλλου, διὰ τῶν ἐπιφερομένων τούτων παρὰ τῷ ρήτορι δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν τὰ προηγουμένως ὑπ' αὐτοῦ, ὡς ἀνωτέρω, λεχθέντα (§ 12 κ.ἐξ.) ὡς θεμελιούντα τὴν πρόκρισιν αὐτοῦ νὰ ἀπευθυνθῇ πρὸς τὸν Φίλιππον χάριν προδήλως τοῦ παρέχοντος τότε ἐλπίδας πραγματοποιήσεως πανελληνίου ἰδεώδους, ὡς ἀναγόμενα δηλονότι εἰς περίπτωσιν ἐκ τῶν σπουδαιότερων διὰ τὸν ρήτορα. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἐν ἀντιστοιχίᾳ ἀλλὰ σαφέστερον τοποθετοῦνται ὑπὸ τοῦ ρήτορος τὰ πράγματα ἐν ἑτέρῳ, ὁμοίᾳ δ' ἐν πολλοῖς πρὸς τὴν ἀνωτέρω περιπτώσει, καθ' ἣν οὗτος ἀπευθύνεται ἐν ἐπιστολῇ χάριν τοῦ αὐτοῦ σκοποῦ πρὸς τὸν Διονύσιον τὸν Πρεσβύτερον (Ἐπιστ. Α', 6). Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ὁ Ἰσοκράτης εἰσάγων ἀντίθεσιν « τῶν ἐπιδείξεως δεομένων » πρὸς « τοὺς διαπραξασθαι τι βουλομένους » παρατηρεῖ ὅτι εἰς μὲν τὸν πρώτους « αἱ πανηγύρεις ἀρμόττουσιν », εἰς δὲ τοὺς δευτέρους ἐπιβάλλεται νὰ « διαλέγωνται » πρὸς « τοῦτον, ὅστις τάχιστα μέλλει τὰς πράξεις ἐπιτελεῖν τὰς ὑπὸ τοῦ λόγου δηλωθείσας ». Κατὰ ταῦτα, ὁ ρήτωρ, περιοριζόμενος πάντοτε εἰς τὸ πεδίον τῶν λόγων ἀλλ' οὐχὶ τῶν θεωρητικῆς ἀπλῶς ἀξίας, δύναται νὰ ἐξιχθῇ εἰς ἐμπνευστὴν τοῦ δρωντος ἐν τῇ πολιτικῇ ἡγέτου.

Πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι τούτων οὕτως ἔχοντων ὑπόθεσις, καθ' ἣν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῆς προσαρμοστικότητος τοῦ ρήτορος, περὶ ἧς διελάβομεν ἐν τῇ προγενεστέρᾳ πραγματείᾳ ἡμῶν¹, καθίσταται ἥτιον ἰσχυρῶς ἔχουσα. Τοιαύτη ὑπόθεσις καταντῶ ἔτι μᾶλλον ἀπίθανος εἰδικώτερον περὶ τοῦ Πανηγυρικοῦ λόγου, δοθέντος ὅτι ὁ λόγος οὗτος συζεύγνυται, ὡς γνωστόν, μετὰ τοῦ πρὸς Φίλιππον λόγου, περὶ τῆς συζεύξεως δὲ ταύτης λέγονται πολλὰ ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν λόγων τούτων καὶ ἐν ταῖς ἀμέσως τοῦ ἀνωτέρω χωρίου προηγουμέναις παραγράφοις (9-11). Ἐπὶ τούτοις παρατηρητέον ὅτι ἐκ τῆς συζεύξεως τῶν δύο λόγων τούτων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συναχθῇ ὅτι

1. Θ. Σ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 199, σημ. 1· βλ. αὐτόθ. κ. ἄλλαχ., ὡς σ. 206 κ.ἐξ.

τὰ περὶ τοῦ « ἐν ταῖς πανηγύρεσιν καὶ πρὸς ἅπαντας λέγειν » φερόμενα ἐν τῷ δευτέρῳ εἶναι καρπὸς τῆς κτηθείσης πικρᾶς πείρας ἐκ τοῦ πρώτου τῶν λόγων τούτων, καθόσον ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἐξήρετο ἡ διαστολὴ αὐτῇ ἐν τῷ πρὸς Φίλιππον λόγῳ, ἀλλὰ τοῦτο δὲν συμβαίνει ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ. Κατὰ ταῦτα, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ περὶ τοῦ « ἐν πανηγύρεσι καὶ πρὸς ἅπαντας λέγειν » φερόμενα ἐν τῷ πρὸς Φίλιππον ἀποτελοῦσιν ἀποψιν τοῦ Ἰσοκράτους, ἀφορῶσαν τοῦλάχιστον καὶ εἰς τὸν Πανηγυρικὸν λόγον αὐτοῦ, κατὰ τὴν ὁποῖαν λόγοι τοιοῦτοι εἶναι καθαρὰ ματαιοπονία.

Ἄλλως φαίνεται, ὡς ἐλέχθη, ὅτι ἔχει τὸ πρᾶγμα, ἐφόσον οἱ λόγοι ἀπευθύνονται πρὸς ὀρισμένα πρόσωπα καὶ ἐνδέχεται νὰ συνεδωθῇ πρὸς ἔργα. Ἐν τῇ περιπτώσει τοῦ Πανηγυρικοῦ τοιοῦτον ἐνδεχόμενον προβάλλεται, ἐφόσον ὁ λόγος συναφθῇ μᾶλλον πρὸς τὴν ἰδρυομένην τότε Β' ἀθηναϊκὴν συμμαχίαν ἢ τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες, ὅπερ δὲν εἶχεν ἐλπίδας πραγματοποιήσεως, κατὰ τὴν περίοδον βεβαίως τῆς ἐκδόσεως τοῦ λόγου¹.

Ἐξ ἄλλου, πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι τὰ ἀνωτέρω (σ. 422) μνημονευθέντα αἷτια τῆς ἀποστροφῆς τοῦ ἡμετέρου ρήτορος πρὸς τὰς συνελεύσεις, τὰ ὅποια, ὡς ἐλέχθη, ἀνάγονται καὶ εἰς τὴν φύσιν τῶν συνελεύσεων τούτων, δὲν φαίνεται ὅτι ἀναφέρονται ὁμοίως καὶ εἰς τὴν ἐν Ὀλυμπίᾳ « πανήγυριν ». Εἰδικώτερον δὲ ὅτι ὁ ρήτωρ δὲν εἶχεν ἀποστροφὴν τοιαύτην πρὸς τὴν ἐν Ὀλυμπίᾳ « πανήγυριν », καθ' οὓς χρόνους ἐξέδιδε τὸν Πανηγυρικόν, συνάγεται ἀσφαλῶς ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου τούτου. Ἐν αὐτῷ (43) « τοὺς τὰς πανηγύρεσι καταστρήσαντας » χαρακτηρίζει ὡς « δικαίως ἐπαινουμένους », προδήλως δὲ ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὴν ἐν Ὀλυμπίᾳ « πανήγυριν », καθόσον περαιτέρω γίνεται λόγος περὶ « ἔθους », παραδοθέντος τοῖς Ἕλλησιν, « ὥστε σπεισασμένους καὶ τὰς ἐχθρας τὰς ἐνεστηκυίας διαλυσασμένους συνελθεῖν εἰς ταῦτόν ». Ἀναλόγως ἐκφράζεται ὁ ρήτωρ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου καὶ ἐν ἄλλαις περιπτώσεσιν, αἱ ὁποῖαι οὔτε εἰς τὰς αὐτὰς συνθήκας ἀνάγονται οὔτε εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους. Οὕτως, ἐν δικανικῷ, πρωτῆμῳ δὲ λόγῳ αὐτοῦ, τῷ Περί τοῦ ζεύγους (32) περιγράφει οὗτος τὴν ἐν Ὀλυμπίᾳ « πανήγυριν » ὡς « ὑπὸ πάντων ἀνθρώπων ἀγαπωμένην καὶ θαυματούμενην, καὶ τοὺς Ἕλληνας ἐπιδειξιν ἐν αὐτῇ ποιουμένους πλούτου καὶ δόμης καὶ παιδεύσεως ». Περαιτέρω ἐκ τῶν χωρίων τούτων προκύπτει ὅτι ἡ τοιαύτη περὶ τῆς ἐν Ὀλυμπίᾳ « πανηγύρεως » θέσις τοῦ ρήτορος ἦτο οὐχί τι τὸ παροδικόν, ἀλλὰ τὸ μονιμώτερον. Ἐξ ἄλλου, ἐκ τῶν δύο τελευταίων χωρίων, ὡς καὶ ἐκ τῶν ἐν τῷ Πανηγυρικῷ ἐπιφερομένων (45) περὶ τῶν ἐν Ἀθήναις ἀγώνων, κατὰ διαστολήν, ὡς εἰκός, πρὸς τοὺς ἐν Ὀλυμπίᾳ « μὴ μόνον τάχους καὶ δόμης ἀλλὰ καὶ λόγων καὶ γνώμης καὶ τῶν ἄλλων ἔργων ἀπάντων », εἶναι

1. Βλ. Θ. Σ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἄνωτ., πολλὰχ., ὡς σ. 223, 231.

φανερά ἢ ὑπὸ τοῦ ρήτορος διδομένη προκειμένου περὶ τῆς Ὀλυμπίας προέχουσα εἰς τοὺς τελουμένους ἐκεῖ ἀθλητικούς ἢ ἄλλους ἀγῶνας θέσις.

Παρά ταῦτα, λόγοι, ὡς ὁ Ὀλυμπικὸς τοῦ Γοργίου καὶ ὁ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Λυσίου Ὀλυμπιακός, ἀσκήσαντες τὴν ἀνωτέρω χαρακτηρισθεῖσαν ἐπὶ τὸν Ἰσοκράτη ἐπίδρασιν, ἐξεφωνήθησαν ἐν Ὀλυμπίᾳ¹. Ἡ συνήθεια δὲ τῆς ἐκφωνήσεως λόγων κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἢ καὶ ἄλλους πανελληνίους ἀγῶνας εἶχε καθιερωθῇ ὑπὸ τῶν πρωτῶν σοφιστῶν². Ὅτι δὲ καθόλου ἀγῶνες « *μουσικοὶ* » ποικίλου περιεχομένου ἐν τῷ πλαισίῳ παντοίων πνευματικῶν ἐκδηλώσεων³ ἀπετέλουν τμήμα τῶν ὄλων ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀγῶνων, εἶναι καλῶς γνωστόν.

Κατὰ πάντα ταῦτα, φαίνεται ἀστήρικτος ἡ ἄποψις ὅτι ὁ ἡμέτερος ρήτωρ ἀπεστρέφετο λόγους ἐν « *πανηγύρεσιν* », ἐφόσον ἦτο ἐνδεχόμενον νὰ συνδεθῶσιν οὗτοι πρὸς ἔργα. Περαιτέρω, πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸν περὶ τῆς ἐν Ὀλυμπίᾳ πανηγύρεως ὅτι ἔδιδε προέχουσαν θέσιν εἰς τοὺς ἐν αὐτῇ τελουμένους ἀθλητικούς ἀγῶνας. Ἐφόσον δὲ συνέδεσε τὸν Πανηγυρικὸν λόγον αὐτοῦ πρὸς τὴν ἐν Ὀλυμπίᾳ « *πανήγυριν* », δὲν ἐκαινοτόμησε μὲν ἐπὶ τοῦ προκειμένου, καθόσον ὑπῆρχον σχετικὰ πρότυπα, δύναται ὅμως μετὰ τινος βασιμότητος νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἤχθη εἰς τὴν προτίμησιν ταύτην ἐν τῇ ἐπιδιώξει

1. Βλ. Θ. Σ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἄνωτ., περὶ τοῦ πρώτου μὲν τῶν λόγων τούτων σ. 188, περὶ τοῦ δευτέρου δὲ σ. 192 κ. ἐξ.

2. Βλ. κ. ἄλλους κ. R. C. Jebb, *The attic orators*, τόμ. Α', Λονδίνον, 1876, σ. 203. Αἱ περὶ τούτου εἰδήσεις εἶναι σχετικῶς ἄφθονοι. Ἀκολουθοῦσι τινες ἐκ τῶν χαρακτηριστικωτέρων. Οὕτω παρὰ Πλάτωνι (Ἰππ. Ἑλ. 368 C) μαρτυρεῖται ὅτι ὁ Ἰππίας ὁ Ἡλείος ἦλθεν εἰς Ὀλυμπίαν « *ἔχων... καὶ ἔπη καὶ τραγῳδίας καὶ διδυράμβους, καὶ καταιογᾶδην πολλοὺς λόγους* », οἱ λόγοι δὲ οὗτοι θὰ προωρίζοντο εἰς ἐκφώνησιν, ὡς εἰκάζεται ἐκ τῶν βραχὺ ἀνωτέρω (363 C) φερομένων : « *διὰ τὰ Ὀλύμπια ἦ, ἀεὶ ἐπανιών... εἰς τὸ ἱερὸν παρέχω ἑμαυτὸν καὶ λόγοντα, ὅτι ἂν τις βούληται ὦν ἂν μοι εἰς ἐπίδειξιν παρεσκευασμένος ᾖ* ». Παρὰ τῷ Λουκιανῷ (Ἡροδ. 3) μαρτυρεῖται ὅτι σοφισταί, ὅλος ὁ Ἰππίας ὁ Ἡλείος καὶ ὁ Πρόδικος ὁ Κεῖος « *λόγους ἔλεγον ἀεὶ καὶ αὐτοὶ πρὸς τὴν πανήγυριν, ἀφ' ὧν γνώριμοι ἐν βραχεὶ ἐγίνοντο* », ὁ λόγος δ' ἐνταῦθα περὶ τῆς ἐν Ὀλυμπίᾳ πανηγύρεως. Περὶ τῶν λόγων τοῦ Γοργίου ἐν Ὀλυμπίᾳ βλ. Θ. Σ. Τζαννετάτου ἐνθ' ἄνωτ., σ. 188. Σημειωτέον ὅτι ἐν τῶν ἐκεῖ χωρίων (Φιλοστράτου, Β. Σοφ. Α', 11) εἶναι τετραραγμένον κατὰ παραλείποντον τμήμα αὐτοῦ (ἀναλυτικώτερον περὶ τούτου βλ. καὶ ἄλλα καὶ « *commentarium* » τῆς παλαιᾶς ἐκδόσεως Kayser, Ἀιδελβέργη, 1838), ὀβελιζομένης δὲ ὑπὸ νεωτέρων ἐκδοτῶν τῆς λέξεως « *Gorgias* » πᾶν ἄλλο ἢ κρίνεται ἀπρόσβλητος ἢ ἀναφορὰ τοῦ χωρίου τούτου εἰς τὸν σοφιστὴν Γοργίαν, ὡς οὐδ' εἰς τὸν ὁμώνυμον διάλογον τοῦ Πλάτωνος. Ὁπωσδήποτε, τὰ δύο ἄλλα ἐκεῖ χωρία μαρτυροῦσιν ἱκανῶς περὶ λόγων τοῦ Γοργίου ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ τοιαύτης ἐκεῖ εὐδοκίμησης αὐτοῦ.

3. Περὶ τοῦ Ἡροδότου ἐτι παραδίδεται παρὰ τῷ Λουκιανῷ (Ἡροδ. 1) ὅτι « *ἀγωνιστὴν παρείχεν ἑαυτὸν Ὀλυμπίων ζῶν τὰς ἱστορίας καὶ κηλὼν τοὺς παρόντας* », ἀφίνεται δὲ νὰ νοηθῇ ὅτι πρῶτος ὁ ἱστορικὸς ἐχρησιμοποίησε τὴν μέθοδον ταύτην.

νὰ συνάψῃ τὸν λόγον αὐτοῦ τοῦτον πρὸς ἔργα μᾶλλον, τοιοῦτον δὲ ἔργον τότε ἦτο ἡ ἰδρυομένη Β' ἀθηναϊκὴ συμμαχία.

Γ' - Ὁ τρόπος ἐκδόσεως τοῦ λόγου καὶ ὁ προέχων ἐν αὐτῷ σκοπὸς

Συναφής, ὡς δρωμένη καὶ αὕτη ἀπὸ τῶν ληφθέντων ὡς δεδομένων περὶ τοῦ τόπου τῆς ἐκδόσεως τοῦ Πανηγυρικοῦ, πρὸς τὴν ἀνωτέρω μελετηθεῖσαν εἶναι ἄλλη δυσχέρεια, ἡ ὁποία ὅμως περαιτέρω ἐντάσσεται εἰς τὸν τρόπον πολλῶ μᾶλλον ἢ τὸν τόπον τῆς ἐκδόσεως τοῦ λόγου. Εἶναι δὲ αὕτη καὶ ἄλλως καὶ ὡς πρὸς τὸ ὑποκείμενον τῆς ἡμετέρας πραγματείας πᾶν ἄλλο ἢ ἀμελητέα.

Ἡ δυσχέρεια αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὴν φύσει ἀτολίαν καὶ τὸ ἀσθενὲς τῆς φωνῆς τοῦ ρήτορος. Τὸ πρᾶγμα βεβαιοῦται σαφῶς πολλαχοῦ ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ ρήτορος, ὡς καὶ ἐν πολλαῖς ἄλλαις πηγαῖς¹, οὗτω δὲ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τεθῇ ὑφ' οἰανδήποτε ἀμφισβήτησιν. Ἐκ τῶν χωρίων τούτων τὸ μᾶλλον διὰ τὰ ἡμέτερα πρᾶγματα ἀξιόλογον ὡς πρὸς τὰ συνοδεύοντα τὴν διαπίστωσιν ταύτην παρατηρήματα εἶναι τὸ ἐκ τοῦ Παναθηναϊκοῦ (9), ἔνθα ἡ ἐν τῇ εὐρέσει τῆς ἀληθείας πλεονεξία αὐτοῦ ἀπολύτως ἀντιτίθεται πρὸς τὴν ἐν τῷ εἰπεῖν ἐνώπιον πολυανθρώπου συγκεντρώσεως μειονεξίαν: «τὴν δὲ φύσιν εἰδῶς... δοξάσαι μὲν περὶ ἐκάστου τὴν ἀλήθειαν μᾶλλον δυναμένην τῶν εἰδέναι φασκόντων, εἰπεῖν δὲ περὶ τῶν αὐτῶν τούτων ἐν συλλόγῳ πολλῶν ἀνθρώπων ἀπασῶν ὡς ἔπος εἰπεῖν ἀπολελειμμένην».

1. Παρὰ G. Mathieu (Isocrate Discours², παρὰ Budé, τόμ. Β', Παρίσι, 1956, σ. 3, σημ. 1) παρέχονται σχετικῶς αἱ ἀκόλουθοι παραπομπαί: Φίλ. 80-81, Παναθην. 9-10, Ἐπιστ. Α' (Διονυσ.) 9, Ἐπιστ. Η' (Μυτιλην. ἄρχ.) 7' πβ. Ψευδο-Πλουτ., Βί. δ. ῥητ., Ἰσοκρ. 4, Βί. ἀνων. (βλ. τῆς ἐκδόσεως τόμ. Α', σ. XXXIV). Ἐν σχέσει πρὸς τὴν εἰς Ἐπιστ. Α' (Διονυσ.) παραπομπὴν παρατηρήτεον ὅτι ἐκ τῶν λεγομένων ἐνταῦθα οὐδὲν τὸ σαφές προκύπτει: «ἐγὼ γὰρ τοῦ μὲν πράττειν τι τῶν κοινῶν εὐθὺς ἐξέστην, δι' ἃς δὲ προφάσεις πολλὴν ἂν ἔργον εἴη μοι λέγειν». Εἰς τὰς ἐπὶ τοῦ θέματος ἀνωτέρω παραπομπὰς προσθετέα ἡ εἰς Ἰσοκρ. Φίλ. 82, ἔνθα τὰ λεγόμενα «διόπερ ἐπιχειρῶ συμβουλεύειν τὸν τρόπον τοῦτον, ὃν ἐγὼ πέφυκα καὶ δύναμαι» ἀναφέρονται εἰς τὰ ἐν παραγράφῳ 80-81, ὑποδηλοῦσι δὲ τὴν ἀνωτέρω δυσχέρειαν. Εἰς τὰς εἰς ἄλλας πηγὰς παραπομπὰς προσθετέα αἱ ἀναφερόμεναι εἰς ὁμοίους ἢ καὶ μᾶλλον σαφεῖς, ὡς δεικνύουσι τὰ σχετικὰ χωρία, ἀκολούθους μαρτυρίας: Διον. Ἀλ. (Ἰσοκρ. 1): «ὡς δὲ ἡ φύσις ἡγανιστοῦ, τὰ πρῶτα καὶ κυριώτατα τοῦ ῥήτορος ἀφελομένη, τόλμαν τε καὶ φωνῆς μέγεθος, ὃν χωρὶς οὐχ οἶόν τε ἢ ἐν ὅλῳ λέγειν», Ψευδο-Πλουτ. (Βί. δ. ῥητ., Ἰσοκρ. 30, Ἡθ. 838 E): «εἰῶθει δὲ (sc. Ἰσοκράτης) καὶ πρὸς τοὺς γνωρίμους αὐτοῦ λέγειν, ὡς αὐτὸς μὲν δέκα μῶν διδάσκει, τῷ δ' αὐτὸν διδάξαντι τόλμαν καὶ εὐφωνίαν δώσειν δεκακισχιλίας», Φώτ. (Βιβλιοθ. 260, σ. 486β, Bekker): «ὅτι τε τὴν φωνὴν ἰσχνὸς ἦν καὶ τὸν τρόπον εὐλαβής», Σοῦτ. δ. (ἐν λ. Ἰσοκράτης): «καὶ διὰ μὲν τῆς φωνῆς τὴν ἀτονίαν καὶ τὸ ἀπαρηγόστον δίκας οὐκ εἶπεν».

Χρήσιμον ἐπίσης εἶναι περὶ τῶν δύο ἀνωτέρω μειονεκτημάτων τοῦ ρήτορος τὸ παρὰ τῷ Διονυσίῳ τῷ Ἀλικαρνασσεῖ παρατεθὲν ἐν τῇ ἀνωτέρω σημειώσει παρατήρημα, καθ' ὃ ἡ φύσις οὕτως ἀφῆρεσεν « τὰ πρῶτα καὶ κυριώτατα τοῦ ρήτορος... ὧν χωρὶς οὐχ οἶόν τε ἦν ἐν ὀχλῳ λέγειν ». Καθίσταται δὲ οὕτω εὐνόητον τὸ παρὰ τῷ Ἰσοκράτει (ὡς ἀνωτ., Ἐπιστ. Η', 7) φερόμενον, καθ' ὃ οὗτος διὰ τὰ μειονεκτήματα ταῦτα τοῦ « ῥητορεύειν ἀπέστη », ἀπέφυγε δηλονότι τὸ ἐκφωνεῖν λόγους ἐνώπιον προφανῶς συγκεντρώσεως¹. Εἰς τὰς εἰδήσεις ταύτας τὰς περὶ τῶν φυσικῶν μειονεκτημάτων τούτων τοῦ ρήτορος εἶναι δυνατὸν νὰ προστεθῶσιν ἄλλαι, αἱ ὁποῖαι ἄλλως στηρίζουσι τὴν δυσχέριαν ἐκφωνήσεως τοῦ Πανηγυρικοῦ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἰσοκράτους. Οὕτω παρέχεται ὑπὸ τοῦ Ψευδο-Πλούταρχου (Βί. δ. ῥητ., Ἰσοκρ. 4, Ἡθ. 837 Α'): « ἔνα δὲ μόνον εἰπὼν λόγον, τὸν περὶ τῆς Ἀντιδόσεως ». Βεβαίως, ἡ εἰδήσις περιέχει ἀνακριβείαν, καθόσον δίκη περὶ τῆς ἀντιδόσεως δὲν ἔλαβε χώραν², ἀλλ' αὕτη, εὐλογος ἄλλως φαινομένη, δὲν αἰρεῖ τὸ ἐμμέσως ἐκ τοῦ χωρίου προκύπτον ὅτι κατὰ τὸν Ψευδο-Πλούταρχον ὁ Πανηγυρικός δὲν ἐξεφωνήθη ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου ρήτορος. Ἀνάλογα τὰ παρὰ Σοῦττα (ὡς ἀνωτ., ἐν λ. Ἰσοκράτης), καθ' ὃ ὁ ρήτωρ « δίκας οὐκ εἶπεν... καὶ λόγους γέγραφε... ».

Τὴν οὕτω δὲ καλῶς προβαλλομένην δυσχέριαν συνάψας τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους αὐτοῦ ἐκφωνήσεως τοῦ Πανηγυρικοῦ πρὸς τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας δὲν διαλύουσιν ἄλλαι παραδιδόμεναι, φερόμεναι δὲ ὡς ἀντίθετοι εἰδήσεις. Αὗται προέρχονται πᾶσαι ἐκ συγγραφῶν τῶν μεταγενεστέρων καὶ δὴ καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, τοῦ Αἰλιανοῦ, τοῦ ρήτορος Μενάνδρου καὶ τοῦ Φιλοστράτου. Ὡς εἰκός, ἡ ἀξιοπιστία κατ' ἀρχὴν τῶν εἰδήσεων τούτων πᾶν ἄλλο ἢ ὡς ἀπρόσβλητος δύναται νὰ θεωρηθῇ. Περαιτέρω δὲν εἶναι ἀνευ ἀξίας τὰ ἀκολουθοῦντα ἐπὶ μέρους περὶ τούτων παρατηρήματα. Οὐχὶ ἀναγνώριτῶς σαφῇ εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ Αἰλιανοῦ (Ποικ. ἱστ. ΙΓ', 11) παρεχόμενα: « δν (sc. πανηγυρικόν) Ἰσοκράτης ἐν τοῖς Ἑλλήσιν ἐπεδείξατο ». Βεβαίως τὸ ἐπιδείκνυσθαι μαρτυρεῖται ἤδη παρ' ἀρχαίοις περὶ λόγου ἐν ἧ σημασίᾳ τὸ λατ. recitare³, ἀλλὰ τοῦτο δὲν φαίνεται συμβαῖνον πάντοτε ἀναγ-

1. Ὅτι περὶ λόγου τὸ « ῥητορεύειν » καθόλου παρ' Ἰσοκράτει σημαίνει ὅτι τὸ παρ' ἡμῖν ἐκφωνεῖν, δεικνύει ὁ ρήτωρ αὐτὸς ἐν κατωτέρῳ (σ. 429) παρατιθεμένῳ χωρίῳ ἐκ τοῦ Φιλίππου (25), ἐνθα περὶ λόγων τὸ « ῥητορεύεσθαι » διαστέλλεται πρὸς τὸ « γράφεσθαι ».

2. Σαφές εἶναι ἡ περὶ τοῦ ἀντιθέτου δήλωσις αὐτοῦ τοῦ Ἰσοκράτους (Περὶ ἀντιδ. 6-8). Περὶ τούτου βλ. καὶ ἄλλα καὶ τὰ νεώτατα παρὰ G. Mathieu, *Isocrate Discours*, τόμ. Γ', 1950, σ. 88 καὶ σημ. 5.

3. Σχετικὰ παραδείγματα βλ. μάλιστα ἐν τῷ Θησαυρῷ τοῦ Στεφάνου (τόμ. Γ', στ. 1564, ἐν λ. ἐπιδείκνυμι), τινὰ δ' ἐν τῷ Λεξικῷ Liddell and Scott (ν. ἐκδ., ἐν λ. ἐπιδείκνυμι).

καίως, καθόσον τὸ ρῆμα εἶναι δυνατὸν νὰ καίται ἐπίσης περὶ ρητορικοῦ λόγου εἰς δήλωσιν μᾶλλον συναφείας τοῦ λόγου πρὸς τὸ ἐπιδεικτικὸν « γένος », οὕτω δὲ παρὰ τῷ Ἀριστοτέλει (Ῥητορ. Β', 18, 1391 b, 23 κ.ἐξ.): « ἐπεὶ δὲ περὶ ἕκαστον μὲν γένος τῶν λόγων ἕτερον ἦν τὸ τέλος, περὶ πάντων δ' αὐτῶν εἰλημμέναι δόξαι καὶ προτάσεις εἰσὶν ἐξ ὧν τὰς πίστεις φέρουσι καὶ συμβουλευόντες καὶ ἐπιδεικνύμενοι καὶ ἀμφισβητοῦντες... ».

Ὑπόθεσις ὅτι ἡ δευτέρα μᾶλλον σημασία προσφυῶς ἔχει ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Αἰλιανοῦ ἐπιρρωννύεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐν αὐτῷ δὲν ὑπάρχει ὁ ἄλλως ἀναμενόμενος, μετὰ μάλιστα τὸ « ἐν τοῖς Ἑλλήσι » προσδιορισμὸς τοῦ τόπου, οἷον « Ὀλυμπίαισι » ἢ « ἐν Ὀλυμπίᾳ ». Παρὰ τῷ Φιλοστράτῳ (ἐνθ' ἀνωτ., Α', 17) μαρτυρεῖται περὶ τοῦ λόγου τούτου τοῦ ἡμετέρου ρήτορος: « ὃν διῆλθεν Ὀλυμπίαισι », ἐντεῦθεν δὲ δύναται νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ λόγος ἐξεφωνήθη ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους ἐν Ὀλυμπίᾳ. Ἐν τούτοις, τὸ ρ. διεξιέναι εἶναι δύσκολον νὰ νοηθῇ ὡς κείμενον παρ' ἀρχαίοις καὶ τοῖς μεταγενεστέροις καθόλου ἐν τῇ σημασίᾳ τοῦ ἐκφωνεῖν λόγον. Τὸ ρῆμα δὲ τοῦτο χρησιμοποιοῦνται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως βραχὺ πρότερον (ἐνθ' ἀνωτ., 9), ἐν ἀκριβῶς δ' ὁμοίᾳ φράσει περὶ τοῦ Ἐπιταφίου τοῦ Γοργίου: « ὃν διῆλθεν Ἀθήνῃσι », ἔνθα τὰ πράγματα, ὡς διὰ πολλῶν ὑπεστηρίχθη ἐν τῇ προγενεστέρᾳ ἐργασίᾳ ἡμῶν, σφόδρα ἀντιφέρονται πρὸς τὴν σημασίαν τοῦ ἐκφωνεῖν λόγον¹. Ἡ μόνη σαφὴς ὡς πρὸς τὴν παρουσίαν τοῦ Ἰσοκράτους ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ τὴν ἐκεῖ ἀνάγνωσιν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Πανηγυρικοῦ λόγου εἶναι ἡ ἐκ τοῦ ρήτορος Μενάνδρου (Περὶ ἐπιδεικτ. 4, Rhet. Gr. τόμ. Γ', σ. 391, Spengel) εἵδησις: « ὥσπερ Ἰσοκράτης ἥσθη τοῖς Ἑλλήσιν ἀναγνοὺς ἐν Ὀλυμπίᾳ τὸν πανηγυρικὸν λόγον ». Ἀλλ' ἐπ' αὐτῆς μόνης τῆς εἰδήσεως, ὡς ἀνωτέρω μάλιστα ἐντασσομένης, εὐρίσκομεν παράτολμον νὰ στηριχθῇ ἡ ἄποψις ὅτι ὁ λόγος ἐξεφωνήθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ρήτορος ἐν Ὀλυμπίᾳ, εἶναι δὲ προτιμότερον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ εἵδησις αὕτη ἐκπροσωπεῖ πῶς παρὰ μεταγενεστέροις παράδοσιν, ἢ ὅποια δὲν πιστοῦται ἐκ τῶν πραγμάτων, εἶναι δὲ οὐχὶ ξένη πρὸς τὴν ὑπ' ἄλλων ρητόρων ἐκφώνησιν ἀναλόγου μάλιστα φύσεως λόγου ἐν Ὀλυμπίᾳ, ἔτι δὲ γενικώτερον πρὸς τὴν κατὰ τὰ παρὰ μεταγενεστέροις φερομένα ἀπαγγελίαν ἐν Ὀλυμπίᾳ ὑπ' ἀρχαίων συγγραφέων ἔργων αὐτῶν, οἷον, ὡς ἐλέχθη, ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου. Πρέπει ἐπὶ τούτοις νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ὑπὸ τινων εἰς τὰς παρατεθείσας εἰδήσεις ταύτας προσθήκη καὶ τῶν παρὰ τῷ Ψευδο-Πλουτάρχῳ (Βί.δ. ῥητ. 5, Ἡθ. 837 B) φερομένων² δὲν φαίνεται εὐστοχος, εἶναι δὲ ταῦτα: « καὶ τὸν τε πανηγυρικὸν λόγον καὶ τινας ἄλλους

1. Θ. Σ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 189, μάλιστα δὲ σημ. 1.

2. Οὕτω παρὰ τῷ G. Mathieu (Les idées politiques d'Isocrate, σ. 66, καὶ σημ. 3), παρ' ᾧ, ἐκτὸς τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου, μία μόνον ἐκ τῶν τριῶν ἄλλων ἀνωτέρω μνημονευθεῶν πηγῶν ἀναγράφεται, ὁ Φιλόστρατος.

τῶν συμβουλευτικῶν, οὓς μὲν αὐτὸς γράφων ἀνεγίνωσκεν, οὓς δ' ἐτέροις παρεσκεύαζεν». Ἐν τῷ χωρίῳ τοῦτ' γίνεται λόγος ἀπλῶς περὶ ἀναγνώσεως τοῦ Πανηγυρικοῦ, οὐχὶ δὲ καὶ περὶ τόπου, ἔνθα ἐγένετο αὕτη, τοῦτο δ', ὡς εἰκὸς, ἐν ἀπουσίᾳ μάλιστα οἰουδήποτε ἄλλου προσδιορισμοῦ εἶναι οὐσιώδες. Ἐπειτα ἐν τῷ χωρίῳ ὡς τι προέχον φέρεται ἡ γραφὴ τῶν ἐν αὐτῷ μνημονευμένων λόγων, οὐχὶ δ' ἡ ἀνάγνωσις αὐτῶν, περὶ δὲ τοῦ Πανηγυρικοῦ ἐξ Ἰσου ἐνδέχεται νὰ ἀνεγνώσθῃ οὗτος ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους αὐτοῦ ἢ ὑφ' ἐτέρου τινός, ὡς τὰ πράγματα παριστῶνται ἐν τῷ χωρίῳ¹.

Κατὰ ταῦτα, ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἰδήσεων δὲν φαίνεται αἰρομένη ἡ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν τεθεῖσα δυσχέρεια συνάψεως τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους αὐτοῦ ἐκφωνήσεως τοῦ Πανηγυρικοῦ πρὸς τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας. Περαιτέρω πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν τὸ ὑπὸ ἐξαιρέτων ἐρευνητῶν, οἵοι εἶναι ὁ Fr. Blass καὶ ὁ G. Mathieu, παρατηρούμενον ὅτι ὁ ἡμέτερος ρήτωρ περὶ τοῦ Πανηγυρικοῦ χρησιμοποιεῖ ὄρους, ἀνταποκρινομένους εἰς ἔκδοσιν τοῦ λόγου², οὐχὶ δὲ εἰς ἐκφώνησιν αὐτοῦ.

Ἐπὶ τῇ βάσει πάντων τῶν ἀνωτέρω εὐρίσκομεν καὶ ἡμεῖς καλῶς ἔχουσιν τὴν ἄποψιν ὅτι ἀποκλείεται περίπτωσις, καθ' ἣν ὁ ἡμέτερος ρήτωρ αὐτὸς ἐξεφώνησεν τὸν Πανηγυρικὸν ἐν Ὀλυμπίᾳ κατὰ τοὺς ἐκεῖ τελουμένους ἀγῶνας³. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ρήτωρ, ἐφόσον ἐπεθύμει ὁ Πανηγυρικὸς λόγος αὐτοῦ νὰ συνδεθῇ πρὸς τὴν ἐν Ὀλυμπίᾳ «*πανήγυριν*», ἵνα λάβῃ οὗτος εὐρυτεράν διαδῶσιν καὶ ἀσκήσῃ μείζονα ἐπίδρασιν, δὲν ἐπεθύμει νὰ ἐκφωνηθῇ ὑπ' αὐτοῦ ὁ λόγος. Ὁ Ἰσοκράτης, ἔχων, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, συναίσθησιν τῶν μνημονευθέντων φυσικῶν μειονεκτημάτων αὐτοῦ, κατενόει τὴν ὑπὸ ἔποψιν πειστικῆς δυνάμεως ὑπεροχὴν τῶν «*λεγόμενων*» λόγων. Ἐπὶ τούτοις χαρακτηριστικώτερα παντὸς ἄλλου εἶναι ὅσα λέγει οὗτος ἐν τῷ Φιλίππῳ (25) ἀναφερόμενος προδήλως εἰς τὸ ὅτι τὸν πεμφθησόμενον λόγον τοῦτον ἄλλος τις θὰ ἀνεγίνωσκεν εἰς τὸν βασιλέα τῆς Μακεδονίας: «*καίτοι μ' οὐ λέληθεν, ὅσον διαφέρουσι τῶν λόγων εἰς τὸ πείθειν οἱ λεγόμενοι τῶν ἀναγινωσκομένων, οὐδ' ὅτι πάντες ὑπειλήφασιν τοὺς μὲν περὶ σπουδαίων πραγμάτων καὶ κατεπειγόντων ζητορεῦσθαι, τοὺς δὲ πρὸς ἐπίδειξιν καὶ πρὸς ἐργολαβίαν γεγράφθαι*», ἔτι μᾶλλον ἀξιόλογα εἶναι τὰ ἐπιφερόμενα ὑπὸ τοῦ ρήτορος, καθ' ἃ ἡ καθολικὴ αὕτη γνώμη εἶναι οὐχὶ «*ἄλογος*», καθόσον

1. Ὡς «ὀλίγον σαφές» χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ G. Mathieu (ἐνθ' ἀνωτ., σ. 66, σημ. 3) ὁ ἐν τῷ χωρίῳ τοῦτ' τρόπος παραστάσεως τῶν πραγμάτων. Ὁ χαρακτηρισμός φαίνεται εἰς ἡμᾶς ἀνεπαρκής.

2. Fr. Blass, *Die attische Beredsamkeit*², Λειψία, 1892, σ. 251, κ. σημ. 4, G. Mathieu, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 66, κ. σημ. 5.

3. Τὴν ἄποψιν ταύτην δέχονται πολλοί, ἐν οἷς καὶ ἐπ' ἐσχάτων ὁ G. Mathieu (*Isocrate Discours*², τόμ. Β', σ. 5) καὶ ὁ M. Hadass, *Ancilla to classical reading*, Νέα Ὑόρκη, 1954, σ. 59.

δταν ὁ λόγος δὲν ἐκφωνῇται ὑπὸ τοῦ ρήτορος, ἀποστρεφεῖται (26): «τῆς τε δόξης τῆς τοῦ λέγοντος καὶ τῆς φωνῆς καὶ τῶν μεταβολῶν τῶν ἐν ταῖς ῥητορείαις γιγνομένων, ἔτι δὲ τῶν καιρῶν καὶ τῆς σπουδῆς τῆς περὶ τὴν προᾶξιν», ἐφόσον δὲ ἄλλος τις ἀναγνώσῃ τὸν λόγον «ἀπιθάνως καὶ μηδὲν ἥθος ἐνσημαινόμενος»¹, εὐλόγως ἢ ἐκ τούτου ἐντύπωσις εἶναι ὅλως κακὴ.

Ἀκριβῶς δὲ τὸ ἀνωτέρω χωρίον, ἐξαίρον τὴν προτίμησιν τοῦ Ἰσοκράτους πρὸς τοὺς «λεγόμενους» λόγους, πείθει ἡμᾶς, εἴπερ τι καὶ ἄλλο, ὅτι ὁ Πανηγυρικός δὲν ἐξεφωνήθη ὑπ' αὐτοῦ, δοθέντος ὅτι τὰ πλεῖστα, ἂν μὴ πάντα τὰ ἐν τῷ χωρίῳ ἐξαιρούμενα πλεονεκτήματα ἐν τῇ ἐκφωνήσει τοῦ λόγου, ὡς ἡ «φωνή», αἱ «μεταβολαί», ἡ «σπουδή», τὸ «ἥθος», εἶναι ἰδιότητες μὴ νοηταὶ προκειμένου περὶ ἰσχυοφώνου καὶ ἀτόλμου, ὅπως ὁ ἡμέτερος ρήτωρ, ἀνδρός.

Οὕτω καὶ πάλιν ἀγόμεθα εἰς ὃ ἤχθημεν καὶ πρότερον συμπέρασμα. Ἄλλ' ἀπορρίπτοντες τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ Πανηγυρικός ἐξεφωνήθη ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου ρήτορος κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας δὲν ἀπορρίπτομεν συγχρόνως τὸ κοινῇ, ὡς ἐλέχθη, ὁμολογημένον ὅτι ἡ δημοσίευσις, ἡ «ἐκδοσις» τοῦ λόγου, ὡς ὁ Ἰσοκράτης αὐτὸς χαρακτηρίζει τὸ πᾶγμα², συνδέεται πρὸς τοὺς ἀγῶνας τούτους, καθόσον καὶ ἄλλαι μέθοδοι δημοσιεύσεως ἦσαν ἐκεῖ ἐν χρῇσει.

Γνωστοὶ εἶναι οἱ κατ' ἐπάγγελμα ἀναγνώσται ἐκδιδομένων ἔργων³, ἐξ ὧν οὐδὲν ἐπιβάλλει νὰ ἀποκλείσωμεν τοὺς ἐν εἰδικαῖς μάλιστα, ὡς εἶναι ἡ ἡμετέρα, περιπτώσεσι λόγους. Ὁ δὲ χώρος τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τοὺς ἐκεῖ τελουμένους ἀγῶνας προσεφέρετο οὐχ ἥττον οἰουδήποτε ἄλλου εἰς ἀναγνώσεις τοιαύτας παρὰ τὰς ὑπὸ τῶν συγγραφέων αὐτῶν ἀναγνώσεις ἔργων. Παρὰ Κ. Ziegler κρίνεται ἁπλῶς, ἀτεκμηριώτως δηλαδή, δυνατὸν νὰ ἐπέτρεψε ὁ Ἰσοκράτης τοιαύτην ἀνάγνωσιν τοῦ Πανηγυρικοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ⁴. Ἡ ἄποψις αὕτη, ἡ ἐπ' ἐσχάτων καὶ ὑπ' ἄλλων προβληθεῖσα⁵, ὑπεστηρίχθη καὶ παλαιό-

1. Ταῦτα περαιτέρω ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ (29) ὁ Ἰσοκράτης καλεῖ «*δυσχερείας*».

2. Ἰσοκρ. Φιλ. 11 «*ἄλλως τε κἂν ὁ πρότερον ἐκδοθῇς (sc. ὁ πανηγυρικός) οὐτως ἢ γεγραμμένος...*». Σημειωτέον ὅτι παρὰ Becker (Isocrates, Index græcitatibus isocraticæ) τὸ ἀνωτέρω παράδειγμα εἶναι τὸ μόνον ἐκ τοῦ Ἰσοκράτους καταλεγόμενον προκειμένου περὶ ρητορικοῦ λόγου. Ἀλλὰ δὲν εἶναι τὸ μόνον ἐκ τοῦ ρήτορος τοιοῦτον παράδειγμα: Ἰσοκρ., Περὶ ἀντιδ. 9: «*τῶν παρ' ἐμοῦ πρότερον ἐκδεδομένων (sc. λόγων)*», Φιλ. 85: «*τοῖς πρότερον ἐκδεδομένοις*», ἐν ἀναφορᾷ πάλιν πρὸς λόγον.

3. Περὶ τούτων βλ., ἐκτὸς πολλῶν ἄλλων, τὰ ἐπ' ἐσχάτων δημοσιευθέντα ἐν M. Hadass, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 50.

4. Βλ. Pauly-Wissowa, RE, τόμ. Θ', στ. 2188, ἐν λ. *Isokrates*.

5. Οὕτως ὑπὸ τοῦ J. F. Dobson (βλ. The Oxf. Class. Dict., 'Ὁξφόρδη, ἀνατύπ. 1953, σ. 460β, ἐν λ. *Isocrates*).

τερον¹, οὐδέποτε κατισχύσασα. Ὅτι ἀνεγνώσθη ὑπὸ τινος ὁ λόγος οὗτος, ὑποδεικνύεται πως, οὐχὶ ἰσχυρῶς, ἐκ τῶν ἐν τῷ προοιμίῳ (4) φερομένων περὶ τῶν «*λερόντων*» τὸν λόγον καὶ τῶν ἀκούνων αὐτόν, ὥς καὶ ἐκ τῶν ἐν τῷ ἐπιλόγῳ (188): «*καὶ μὴ μόνον ἀκροατὰς* (sc. τοῦ λόγου) *γενομένους ἀπελθεῖν* (sc. *χορή*), εἶναι δὲ οὐχὶ ἰσχυρόν τὸ ἐντεῦθεν προκῦπτον, καθόσον ἡ λ. «*ἀκροατῆς*» δύναται νὰ ἀναφέρηται καὶ εἰς κατὰ πλάσμα ἐκφωνούμενον λόγον, ἔτι δὲ καὶ εἰς ἐκδιδόμενον ἀπλῶς κείμενον, τὸ δὲ «*ἀπελθεῖν*» ἐνδέχεται νὰ μὴ σχετίζεται πρὸς συγκέντρωσιν, ἐν ᾗ ἀνεγινώσκετο ὁ λόγος, ἀλλὰ νὰ σημαίνῃ ἀπλῶς τὸ ἀποχωρῆσαι ἐκ τῆς Ὀλυμπίας. Ὅπως δὴποτε, ἡ ἀποψις αὕτη δὲν εἶναι ὅλως ἀπόβλητος. Ἐπιρρωννύεται δὲ αὕτη ἐκ τῶν παραδιδομένων ὑπὸ τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου ἐν τῷ ἀνωτέρῳ παρατεθέντι χωρίῳ, ἔνθα ὁ Πανηγυρικός καταλέγεται εἰς τοὺς λόγους τοῦ Ἰσοκράτους «*οὓς μὲν αὐτὸς γράφων ἀνεγίνωσκεν, οὓς δ' ἑτέροις παρεσκεύαζεν*», ἀντιθέτως δὲ ἐξασθενοῦται ἐκ τῶν κινδύνων, κατὰ τὴν τοιαύτην ἀνάγνωσιν, τῶν μνημονευμένων ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου ρήτορος ἐν τῷ ἀνωτέρῳ ἐκ τοῦ πρὸς Φίλιππον (§ 26) παρατεθέντι χωρίῳ. Καθόλου δέ, περὶ τοῦ λόγου ἐν Ὀλυμπίᾳ δύναται νὰ ὑποστηρικθῇ ὅτι, ἐφόσον, κατὰ τὰ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν λεχθέντα, ἡ ὑπὸ τοῦ ρήτορος ἀνάγνωσις τοῦ λόγου, ἀποκλείεται, ἀνάγνωσις αὐτοῦ ὑφ' ἑτέρου τινὸς εἶναι ἡ μόνη ἀπομένουσα ἐπὶ τοῦ προκειμένου δυνατὴ περίπτωσις.

Ἄλλη μέθοδος δημοσιεύσεως τοῦ λόγου παρέχεται ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἰσοκράτους. Οὕτως ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ, κατὰ τὴν γνωστὴν συζήτησιν αὐτοῦ (233 κ.ἐξ.) πρὸς τοὺς «*ἐπιδημοῦντας*» ἐκ τῶν «*πεπλησιακότων*», καθ' ἣν οὗτος ἀπεκάλυψε τὴν ἀμυχανίαν αὐτοῦ περὶ τοῦ λόγου τούτου καὶ τὴν πολυτάλκην ἐκδηλωθεῖσαν «*ὄρμην*» αὐτοῦ νὰ «*ἐξαλείψῃ*» ἢ «*κατακάψῃ*» τὸν λόγον, ἐκάλεσε δὲ τούτους νὰ συσχεφθῶσι μετ' αὐτοῦ περὶ τοῦ λόγου (233): «*πότερον ἀφανιστέος παντάπασιν ἐστὶν ἢ διαδοτέος τοῖς βουλομένοις λαμβάνειν*», ὁ «*Λακεδαιμονίων ἐπαινέτης*» ἀπέτρεψε αὐτὸν ἀπ' ἀμφοτέρων τούτων (262), συνεβούλευσε δέ: «*εἴ τινος ἐνδεής ἐστι* (sc. ὁ λόγος), *διορθώσαντα καὶ προσγράψαντα πάσας τὰς διατριβὰς τὰς περὶ αὐτὸν γεγενημένας διαδιδόναι τοῖς βουλομένοις λαμβάνειν*». Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ «*διαδοτέος*» τοῦ πρώτου καὶ τὸ «*διαδιδόναι*» τοῦ δευτέρου τῶν χωρίων τούτων, ἔτι δὲ τὸ ἀμφοτέρω ταῦτα συμπληροῦν «*λαμβάνειν*». Προδήλως πρόκειται ἐνταῦθα οὐχὶ περὶ διαδόσεως ἑνὸς κειμένου ἀπὸ χειρὸς εἰς χεῖρα καὶ διαδοχικῆς οὕτως ἀναγνώσεως αὐτοῦ, ἀλλὰ περὶ κυκλοφορήσεως ἐν ἀντιγράφοις. Τοιαύτην ἐξρηθεῖαν στηρίζουσί πως καὶ τὰ ἐπιφερόμενα: «*εἴπερ βούλει χαρίσασθαι μὲν τοῖς ἐπιεικεστάτοις τῶν Ἑλλήνων καὶ τοῖς ὡς ἀληθῶς φιλοσοφοῦσιν*», τοῦτο δὲ καθόσον αἱ ἐκφράσεις αὗται δὲν εἶναι δυνα-

1. Οὕτως παρὰ R. C. Jebb, ἐνθ' ἀνωτ., τόμ. Β', σ. 151.

τὸν νὰ ἀναφέρωνται εἰς τοὺς ἐν Ἀθήναις τότε μαθητὰς τοῦ Ἰσοκράτους, οἱ ὅποιοι εἶχον ἤδη ἀκούσει τὸν λόγον (233), ἀλλ' εἰς κοινὸν ἀναγκαιῶς εὐρύ, εἶναι δὲ ἄπορον πῶς τοῦτο θὰ ἐλάμβανε γνῶσιν τοῦ λόγου διὰ « διαδόσεως » ἐνὸς μόνον κειμένου αὐτοῦ.

Περαιτέρω εἶναι ἀξιοπαρατήρητον ὅτι τοιαύτη σημασία τοῦ ρ. « διαδιδόναι » εἶναι σαφὴς καὶ ἀλλαχοῦ παρ' Ἰσοκράτει. Οὕτως ἐν τῷ Εὐαγόρῃ (74), γενομένης διαστολῆς μεταξὺ τῶν « τύπων », οἱ εἶναι αἱ « τῶν σωμάτων εἰκόνες »¹, καὶ τῶν λόγων, παρατηρεῖται σὺν τοῖς ἄλλοις περὶ τούτων: « τοὺς μὲν τύπους ἀναγκαῖον παρὰ τούτοις εἶναι μόνοις, παρ' οἷς ἂν σταθῶσιν, τοὺς δὲ λόγους ἐξεγενεθῆναι θ' οἷον τ' ἐστὶν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ διαδοθέντας ἐν ταῖς τῶν εὐφρονούντων διατριβαῖς ἀγαπᾶσθαι, παρ' οἷς κρεϊττόν ἐστιν ἢ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν εὐδοκιμεῖν ». Τοιαύτη « διάδοσις » τῶν λόγων εἶναι νοητὴ μόνον διὰ κυκλοφορήσεως αὐτῶν ἐν ἀντιγράφοις. Τὰ αὐτά, εἰ καὶ ἤττον σαφῶς, προκύπτουσι καὶ ἐκ τῶν ἀλλαχοῦ λεγομένων ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου ρήτορος, ὡς ἐν τῷ Περὶ ἀντιδόσεως (87): « τούτων γραφέντων καὶ διαδοθέντων », ὡσαύτως δ' ἐν τῷ Φιλίππῳ (149): « ταῦτ' οὖν ἐξετάσας ἅπαντα καὶ διελθὼν πρὸς αὐτὸν... ἦν δ' ὅμοια τοῖς πρότερον διαδεδομένοις (sc. ἧ) ... ». Τὰ φερόμενα ἐνταῦθα ὡς « διαδεδομένα » πρέπει νὰ ἀναφέρωνται τὰ μὲν ἐν τῷ πρώτῳ τῶν χωρίων τούτων εἰς τὰ ἐν τῷ Πανηγυρικῷ καὶ τῷ Νικοκλεῖ, τὰ δ' ἐν τῷ δευτέρῳ εἰς τὰ ἐν τῷ Πανηγυρικῷ εἰρημένα.

Κατὰ ταῦτα, δυνάμενα νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ « διαδιδόναι » κεῖται περὶ τοῦ Πανηγυρικοῦ τοῦ Ἰσοκράτους ἐν τῇ σημασίᾳ τοῦ ἐκδίδειν τὸν λόγον διὰ κυκλοφορήσεως αὐτοῦ ἐν ἀντιγράφοις. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο δὲν ἀνατρέπεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐν ἱκανοῖς χωρίοις χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου ρήτορος τὸ « ἐκδιδόναι » περὶ τοῦ Πανηγυρικοῦ, οἷον ἀποκλειστικῶς μὲν ἐν Φιλ. 11: « ὁ πρότερον ἐκδοθεὶς » καὶ αὐτόθ. 85: « τοῖς πρότερον ἐκδεδομένοις », νοουμένων δὲ καὶ ἄλλων λόγων ἐν Περὶ ἀντιδ. 9: « τῶν παρ' ἐμοῦ πρότερον ἐκδεδομένων ». Δεχόμεθα ὅτι ἐνταῦθα ὁ ἡμέτερος ρήτωρ ἀναφέρεται ἁπλῶς εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Πανηγυρικοῦ, μὴ προβαίνων εἰς οἵανδήποτε ὑποδήλωσιν τοῦ τρόπου ἐκδόσεως, οἷα εἶναι ἢ διὰ κυκλοφορήσεως αὐτοῦ. Καθ' ἡμᾶς δὲ τὰ δύο ταῦτα, τὸ « διαδιδόναι » καὶ « ἐκδιδόναι » περὶ λόγου δὲν κεῖνται συνωνύμως παρ' Ἰσοκράτει ὡς παρὰ πολλοῖς φαίνεται νομιζόμενον², δηλοῦντα κατ' αὐτοὺς ἁπλῶς ἀμφοτέρω ὅτι, τὸ νεοελληνικὸν ἐκδί-

1. Οὕτω περὶ τούτων ἐν τῇ ἀμέσως προηγουμένη παραγράφῳ (73).

2. Οὕτω τὰ ῥήματα ταῦτα φέρονται συνωνύμως παρὰ Becker (Icocrates, Index græcitat̃ isocraticæ, ἐν λ. διαδιδόναι καὶ ἐκδιδόναι, ἐνθα καὶ ἐρμηνεύματα παρατιθεμένων σχετικῶν χωρίων), παρὰ Fr. Blass (ἐνθ' ἀνωτ., τόμ. Β', σ. 251, κ. σημ. 4, ἐνθα περὶ ἀμφοτέρων τῶν ῥημάτων τούτων χρησιμοποιεῖται τὸ « heraus-

δειν, ἀλλὰ τὸ πρῶτον τούτων σημαίνει καί τι ἱκανῶς πέρα τούτου, ἥτοι ἐκδίδειν διὰ κυκλοφορήσεως.

Εἶναι ἀξιοπαρατήρητον ὅτι ἐν δύο ἀνωτέρω παρατεθεῖσι χωρίοις, τῷ ἐκ τοῦ Παναθηναϊκοῦ καὶ τῷ ἐκ τοῦ Εὐαγόρου, ἡ τοιαύτη «διάδοσις» λόγων, κυκλοφόρησις, ὡς εἵπομεν, αὐτῶν ἐν ἀντιγράφοις, δὲν ἀναφέρεται εἰς σύμπαν τὸ κοινόν, τὸν ὅλγον, πρὸς δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ ἀντιπάθεια τοῦ ρήτορος, ἀλλὰ μόνον πρὸς ἐκλεκτὴν μερίδα Ἑλλήνων πολιτῶν, εἰς τοὺς «ἐπιεικεστάτους τῶν Ἑλλήνων καὶ τοὺς ὡς ἀληθῶς φιλοσοφοῦντας» ἐν τῷ πρώτῳ, εἰς τοὺς «εὐφρονούντας» ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν χωρίων τούτων. Εἰς ἀνάλογον οὐσιαστικῶς μερίδα τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν πρέπει νὰ ἀπηυθύνετο καὶ ὁ Πανηγυρικός, τοῦτο δὲ καὶ πράγματι συνέβη, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ἐν τέλει τοῦ λόγου τούτου φερομένων (188), ἐν οἷς ὡς «ἀκροαταὶ» μνημονεύονται «οἱ πράττειν δυνάμενοι» καὶ «οἱ τῶν λόγων ἀμφισβητοῦντες». Οὕτως, ἡ διὰ κυκλοφορήσεως ἐν ἀντιγράφοις δημοσίευσις αὐτοῦ φαίνεται προσφορωτέρα ἢ ἡ δι' ἀναγνώσεως.

Περαιτέρω πρέπει νὰ λεχθῇ ὅτι κυκλοφόρησις τοῦ λόγου ἐν ἀντιγράφοις, τοῦτ' ἔστιν ἔκδοσις αὐτοῦ ἐν εἵδει πολιτικοῦ φυλλαδίου θὰ ἐδήλου προᾶξιν, ἣτις ἀνευρίσκεται καὶ ἐν ἄλλοις λόγοις τοῦ ρήτορος, ὡς τῷ Ἀρχιδάμῳ, τῷ Νικοκλεῖ, τῷ Πλαταϊκῷ, κατὰ τὰ παρὰ νεωτέροις γενόμενα παραδεκτά¹. Τοιαύτην κυκλοφόρησιν τοῦ λόγου δέχονται μᾶλλον ἢ ἥττον οἱ πλείστοι τῶν ἔρευνητῶν, οὐχὶ σπανίως δὲ ἄνευ αἰτιολογήσεως τοῦ πράγματος². Παρὰ τῷ J. E. Sandys (ἐνθ' ἄνωτ., σ. XLII) εὐρίσκομεν καί τι περαιτέρω τῆς ἀπόψεως ταύτης, ὅτι δηλονότι ὁ Πανηγυρικός ἀρχικῶς ἐκυκλοφορήθη ἐν Ὀλυμπίᾳ ἐν ἀντιγράφοις, ἔπειτα δὲ ἀντίγραφα τούτου ἐστάλησαν εἰς ἡγετικὸν διαδραματίζοντα μέρος πολιτικούς διαφόρων πόλεων. Ἄν ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Sandys, ἡ ὑπὸ πολλῶν μνημονευομένη³, εἰς τὸν G. Mathieu δὲ προκαλοῦσα ἐνδοιασμοῦς⁴, οὐχὶ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀναμφισβητήτως ἀπορρέοντας, ἔχῃ ὀρθῶς, ὑπομνησκει ἡμῖν ἰσχυρῶς τὰς ὑπὸ τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου καὶ τοῦ Φωτίου μνημονευομένας «πρὸς Ἀθηναίους ἐπιστολάς»,

geben»), παρὰ G. Mathieu (Les idées politiques d'Isocrate, σ. 66, σημ. 5). Περὶ τῶν μετὰ τοῦ «ἐκδιδόναι» χωρίων βλ. ἀνωτέρω, σ. 438, σημ. 2.

1. Βλ. ἰδίᾳ W. Jaeger, Demosthnes, Cambridge, 1938, σ. 199, γερμανιστὶ δὲ πρωτότυπον, Βερολίνον, 1939, σ. 196.

2. Οὕτως ὁ R. C. Jebb (ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Β', 1876, σ. 151 κ.ἀλλαχ.), ὁ E. Norman Gardiner (Greek athletic sports and festivals, 1910, σ. 138), ὁ J. E. Sandys (Isocrates ad Domicum et Panegyricus², σ. XLII), ὁ G. Mathieu (Les idées politiques d'Isocrate, σ. 66), ὁ M. Hadas (ἐνθ' ἄνωτ., σ. 59). Ἀναλυτικώτερον πῶς περὶ τούτων βλ. Fr. Blass, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Β', σ. 251.

3. Οὕτως ὁ R. C. Jebb (ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Β', σ. 151, σημ. 2), ὁ Fr. Blass (ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Β', σ. 251, σημ. 6).

4. G. Mathieu, Les idées politiques d'Isocrate, σ. 66.

αἱ ὁποῖαι συνετάχθησαν ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους, συνεργαζομένου μετὰ τοῦ Τιμοθέου, ἦσαν δὲ αὗται, κατὰ τὴν παρὰ G. Mathieu ἐρμηνείαν, ἐγκύκλιοι μᾶλλον, δι' ὧν ἀπεσκοπεῖτο, ὅπως διὰ τῆς ὑπομνήσεως τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς νέας συμμαχίας εὐχερανθῇ τὸ ἔργον τοῦ Τιμοθέου¹.

Δ' – Ἡ ὑπόθεσις τοῦ λόγου καὶ ὁ προέχων ἐν αὐτῷ σκοπὸς

Περὶ τοῦ ὀνόματος, τοῦ τόπου καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐκδόσεως τοῦ Πανηγυρικοῦ λόγου τοῦ Ἰσοκράτους, καίτοι ταῦτα δὲν φαίνονται συναπτόμενα πρὸς τὸ ὑποκείμενον τῆς παρούσης πραγματείας τοῦλάχιστον τοσοῦτον ἀμέσως, ὅσον ἡ ὑπόθεσις καὶ ἡ διάθροωσις τοῦ λόγου, ἐπεχειρήθη ἐκτενὴς μᾶλλον ἔρευνα κατὰ τὰς ἐν ἀρχῇ (σ. 419) διατυπωθείσας ἀπόψεις, δὲν ἀπέβη δὲ αὕτη ἄκαρπος. Τὰ ἐντεῦθεν συναχθέντα, ὡς ἀνωτέρω, πᾶν ἄλλο ἢ ἄχρηστα καθ' ἑαυτὰ διὰ τὰ ἡμέτερα πράγματα, εἶναι πῶς διὰ τοῦτο διαφωτιστικά καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπόθεσιν καὶ τὴν διάθροωσιν τοῦ λόγου, περὶ ὧν ἐν τοῖς ἐπομένοις.

Αἱ ὑπὸ τοῦ Φωτίου (ἐνθ' ἀνωτ., 260, σ. 487 α, Bekker) μαρτυρούμεναι ἀναφορικῶς πρὸς τὴν «οἰκονομίαν» τοῦ λόγου τούτου «διαφωνίαι τῶν κριτικῶν πρὸς ἀλλήλους» δὲν φαίνονται ἄσχετοι πρὸς τὴν ὑπόθεσιν αὐτοῦ, χρησιμώτατον δὲ καὶ περὶ ταύτης τὸ ἐμμέσως παρὰ τῷ ἱεροῶρῃ ἐκείνῳ αὐτόθι ὑποδεικνυόμενον περὶ τῆς ἀνάγκης τοῦ «ἐμβαθύνεσθαι τῇ μελέτῃ καὶ διασκέψει τοῦ λόγου». Ἡ ἀνάγκη αὕτη ἐπιχειρεῖται ἐνταῦθα νὰ θεραπευθῇ κατὰ τὸ δυνατόν καὶ ἐν τῇ προσηκούσῃ βεβαίως συναρτήσῃ πρὸς τὰς καθόλου ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀπαιτήσεις.

Λόγος «μεικτός», ἔχων δηλονότι πλείονας τῆς μιᾶς «ὑποθέσεις», εἶναι τι κατ' ἀρχὴν μὴ ἀδύνατον περὶ ἔργου τοῦ Ἰσοκράτους, ὡς ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ ρήτορος μανθάνομεν καὶ ἀλλαχοῦ καὶ ἐν τῷ Περὶ ἀντιδόσεως (12), ἔνθα παρατηρεῖται : «ὡς ὄντος μεικτοῦ τοῦ λόγου καὶ πρὸς ἀπάσας τὰς ὑποθέσεις ταύτας γεγραμμένου». Οὕτως, δὲν εἶναι δυνατόν κατ' ἀρχὴν περὶ τοῦ Πανηγυρικοῦ λόγου νὰ ἀποκλεισθῇ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ εἶναι καὶ οὗτος «μεικτός», συγκεκριμένως δὲ νὰ ἀναφέρεται εἰς δύο «ὑποθέσεις».

Περαιτέρω πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι λόγοι, στενῶς συνδεόμενοι πρὸς τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες, ἰσχυρὰν δέ, ὡς ἐλέχθη, ἀσκήσαντες καὶ ποικίλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸν ἡμέτερον ρήτορα καθόλου καί, ὡς φυσικόν, ὅτε συνέτασσε καὶ ἐξέδιδε τὸν Πανηγυρικόν, πᾶν ἄλλο ἢ ἀναφέρονται ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ φαινόμενον ὡς ὑποκείμενον τοῦ λόγου. Οὕτως ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Γοργίου δεικνύει στενὸν τοῦ ρήτορος σύνδεσμον πρὸς τὴν πολιτικὴν τῶν Ἀθη-

1. Ἀναλυτικώτερον περὶ τούτων βλ. Θ. Σ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 229 κ. ἐξ.

νῶν κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας, ἐν δὲ τῷ Ὀλυμπιακῷ, ὡς δεχόμεθα, τοῦ Λυσίου τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες ἀποτελεῖ ἀπλῶς τὸ ὡς κατὰλληλον κοιθὲν πλαίσιον πρὸς ἔξαρσιν ἄλλον πρωταρχικοῦ, πολιτικοῦ δὲ θέματος¹. Τὸ ἐκ τῶν πραγμάτων συναγόμενον τοῦτο ἐπιρρωννύουσι μᾶλλον ἢ ἥτιον μαρτυρίαι παλαιόθεν. Οὕτως ἔχομεν ἀσαφῶς ἐκ τοῦ Θέωνος (Προγυμν. 1, Rhet. Gr., τόμ. Β', σ. 63, Spengel): «*εὐροῖς δ' ἂν καὶ παρὰ Ἰσοκράτει ἐν τῷ πανηγυρικῷ τὰ ἐν τῷ Λυσίου ἐπιταφίῳ καὶ τῷ (Γοργίου;) Ὀλυμπικῷ*», ἐκ δὲ τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου (Βί.δ. ῥητ., Ἰσοκρ. 15, Ἡθ. 837 F) τά, ὡς δεικνύει τὸ «*λέγουσιν*», οὐχὶ ἀναμφισβήτητα ταῦτα: «*δν (sc. πανηγυρικὸν) λέγουσι μετετηροχῆναι ἐκ τῶν Γοργίου τοῦ Λεοντίνου καὶ Λυσίου*». Ἀνάλογα παραδίδονται ὑπὸ τοῦ Φιλιστράτου (Β. σοφ. Α', 17), ἀλλὰ ταῦτα μνημονεύουσιν ἐκ τοῦ Γοργίου μόνον, οὐχὶ δὲ καὶ τοῦ Λυσίου ἐπίδρασιν: «*(ὁ πανηγυρικὸς) αἰτίαν ὁμῶς παρέδωκεν, ὡς ἐκ τῶν Γοργία σπουδασθέντων ἐς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν συντεθείη*». Πολλῷ μᾶλλον ἀξιόλογα εἶναι τὰ παρὰ Φωτίῳ (ἐνθ' ἄνωτ., 260, 487 α, Bekker) ἀναγινωσκόμενα, ὅστις ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ δὲν φαίνεται ἀπλῶς ἀντλῶν ἐκ τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου: «*καίτοι Γοργίου τοῦ Λεοντίνου καὶ Λυσίου τῶν ἐνθυμημάτων καὶ ἐπιχειρημάτων μικροῦ μεταβολὴ καθέστηκε καὶ μετὰθesis ὁ πανηγυρικὸς Ἰσοκράτους λόγος*». Ταῦτα κτῶνται τοσοῦτω μᾶλλον ἀξίαν ὅσῳ δὲν προβάλλονται διὰ τοῦ «*λέγουσι*», φέρονται δὲ καρπὸς μελέτης ὑπὸ τοῦ λογίου ἱεράρχου συγκριτικῆς τοῦ Πανηγυρικοῦ τοῦ Ἰσοκράτους καὶ σχετικῶν λόγων τοῦ Γοργίου καὶ τοῦ Λυσίου, σφριζόμενων ἔτι, ὡς δικαιοῦμεθα νὰ πιστεύωμεν, κατὰ τοὺς χρόνους ἐκεῖνους, τοιαύτη δὲ μελέτη μετὰ τὴν ἐν ὅλῳ ἢ ἐν τοῖς πλείστοις ἀπώλειαν τῶν λόγων τούτων τῶν δύο ἀνωτέρω ρητόρων, δὲν εἶναι δυνατόν σήμερον νὰ γίνη.

Ἐκ τῶν διαπιστώσεων τούτων συνάγεται ὅτι οὐχὶ μόνον δὲν ἀποκλείεται, ἀλλ' ἀντιθέτως ἐπιβάλλεται ὁ Πανηγυρικὸς λόγος νὰ ἀναφέρηται εἰς πλείονα τοῦ ἑνὸς θέματα. Δύο δὲ θέματα ἐδέχετο καὶ παλαιότερον ἤδη ἢ ἔρουντα τῶν νεωτέρων χρόνων².

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι δύνανται νὰ ἐκληφθῶσιν ὡς «*ὑπόθεσις*» τοῦ λόγου τούτου τὰ ἐν τῷ προοίμῳ (3) φερόμενα: «*ἥκω συμβουλευσάν περὶ τε τοῦ πολέμου τοῦ πρὸς τοὺς βαρβάρους καὶ τῆς ὁμονομίας τῆς πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς*». Τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα, συναπαρτιζοῦσιν, ὡς ἐλέχθη, ἐν τῇ προγενεστέρᾳ πραγματείᾳ ἡμῶν, τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες, ὅπως τοῦτο ἐνοεῖτο κατὰ

1. Πλείονα περὶ πάντων τούτων βλ. ἐν τῇ προγενεστέρᾳ πραγματείᾳ ἡμῶν, ἐνθ' ἄνωτ., ἀναλυτικώτερον μὲν, σ. 187 κ.ἐξ., συνοπτικῶς δέ, σ. 231 κ.ἐξ.

2. Οὗτος ὁ O. Schneider (Isokrates ausgewählte Reden, τόμ. Β', Λειψία, 1860, σ. 18). Τὸ αὐτὸ ἀφίνεται νὰ νοηθῇ καὶ παρὰ G. Setti (Isocrate Il panegirico, Τουρίνον, 1886, σ. XVI).

τὴν περίοδον ἐκείνην¹, προδήλως δὲ ἀποτελοῦσιν ἓνα καὶ μόνον θέμα. Ἐπομένως, δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι τὰ ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους αὐτοῦ λεγόμενα ἀντιφέρονται πρὸς τὸ ἐκ τῶν διαπιστώσεων τῆς προηγούμενης παραγράφου συναγόμενον συμπέρασμα.

Ἄλλ' ἐνδέχεται κατὰ βάθος τὰ πράγματα νὰ μὴ ἔχωσιν οὕτω. Τὸ « ἤκω συμβουλευόντων », δι' οὗ εἰσάγεται τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες ἐν τῇ ἀνωτέρω περικοπῇ, δυνατὸν νὰ κεῖται ἐπ' εἰδικῆς περιοριστικῆς σημασίας, περὶ ἧς πλείονα κατωτέρω. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι τὸ μόνον ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐπιχείρημα.

Ἐν τῷ Περι ἀντιδόσεως λόγῳ (57) ἀναγινώσκονται καὶ ταῦτα, ἐξόχως περὶ τῶν θεμάτων τοῦ Πανηγυρικοῦ χαρακτηριστικά: « ἔστι δὲ (sc. ὁ πανηγυρικός) τοὺς μὲν Ἑλλήνας παρακαλῶν ἐπὶ τὴν τῶν βαρβάρων στρατείαν, Λακεδαιμονίοις δὲ περὶ τῆς ἡγεμονίας ἀμφισβητῶν ». Ἔτι μᾶλλον ἀξιόλογα εἶναι τὰ εὐθὺς ἐπιφερόμενα, δι' ὧν ἀμφοτέρω ταῦτα παριστῶνται ὡς « ἡ ὑπόθεσις » τοῦ λόγου τούτου: « τοιαύτην δὲ τὴν ὑπόθεσιν ποιησάμενος ἀποφαίνω... ». Τὰ ἀκολουθοῦντα ἀποτελοῦσιν ἐκτενὴ μᾶλλον ἀνάπτυξιν τοῦ δευτέρου κατὰ τὰ ἀνωτέρω μέρους τῆς ὑποθέσεως, συμπληροῦνται δὲ ταῦτα δι' ἀναγινωσκομένης μακρᾶς ἐκ τοῦ Πανηγυρικοῦ περικοπῆς (51-99), ἀναφερομένης, κατὰ τὸν Ἰσοκράτειον χαρακτηρισμὸν (Περὶ ἀντιδ. 59) εἰς « τὰ περὶ τῆς ἡγεμονίας ». Ἐν σχέσει πρὸς ταῦτα πολλαπλῶς ἀξιόλογον εἶναι καὶ ἄλλο χωρίον ἐκ τοῦ Περι ἀντιδόσεως ἐπίσης λόγου (77), ἔνθα διὰ σχήματος ἔρωτήσεως ἐξαιρεται ὅτι δὲν ὑπάρχει λόγος « πολιτικώτερος καὶ μᾶλλον πρόπαν τῇ πόλει τοῦ τῆν ἡγεμονίαν ἀποφαίνοντος... ἡμετέραν οὖσαν μᾶλλον ἢ Λακεδαιμονίων ». Ἐφεξῆς ἐξαιρεται ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ λόγος « περὶ καλλιόνων καὶ μειζόνων πραγμάτων τοῦ τοὺς Ἑλλήνας ἐπὶ τε τὴν τῶν βαρβάρων στρατείαν παρακαλοῦντος καὶ περὶ τῆς πρὸς ἀλλήλους ὁμονοίας συμβουλευόντος », ἐπιφέρεται δὲ (78): « ἐν μὲν τοίνυν τῷ πρώτῳ λόγῳ περὶ τούτων τυγχάνω διειλεγμένος ». Τὸ χωρίον, ὡς ἐλέχθη, εἶναι πολλαπλῶς ἀξιόλογον. Ἐν πρώτοις, ἐνταῦθα τὰ περὶ τῆς « ἡγεμονίας » προηγούνται τῶν περὶ τοῦ πανελληνίου ἰδεώδους, ὡς ἀντιστοίχως συμβαίνει καὶ ἐν τῷ Πανηγυρικῷ, διὰ ταῦτα δέ, τὰ περὶ τῆς « ἡγεμονίας » δηλονότι, ὁ λόγος χαρακτηρίζεται ὡς ὑπὲρ πάντα ἄλλον « πολιτικώτερος καὶ μᾶλλον πρόπαν τῇ πόλει », διὰ τοῦ « πολιτικώτερος » δὲ τούτου σημαίνεται, ὡς νομίζομεν, εὐρύτερον ὁ προσφύστερον ἔχων πρὸς τὰς ἐπιδιώξεις τῆς πόλεως. Παρατηρητέον, ἐξ ἄλλου, τὸ « συμβουλευόντος », ἀναφερόμενον εἰς τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες, παραλλήλως πρὸς τὸ « διειλεγμένος », ἀναφερόμενον καὶ εἰς τὸ ἰδεῶδες τοῦτο ἐπίσης, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἐγκώμιον τῶν προγόνων καὶ τὴν « ἡγεμονίαν ». Εἰς ταῦτα προσθετέον ὅτι τὸ « συμβουλευόντος » ἐν τοῖς πρᾶ-

γμασιν ἀντιστοιχεῖ ἀπολύτως πρὸς τὸ «*ἦκα συμβουλευέσων*» τοῦ προοιμίου τοῦ Πανηγυρικοῦ, καθόσον ἀμφότερα εἰσάγουσιν ἀνάπτυξιν τοῦ πανελληνίου ἰδεώδους, ἐν ἰδιαζούσῃ δέ, ὥς θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς ἐπομένοις, σημασίᾳ τοῦ κατὰ ταῦτα ὄρου.

Ὅτι τὸ διὰ τοῦ «*ἦκα συμβουλευέσων*» ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ Πανηγυρικοῦ εἰσαγόμενον δὲν ἦτο συνειδητὸν ὡς ἀποκλειστικὸν θέμα τοῦ λόγου τούτου εἰς τὸν ρήτορα, συντάσσοντα αὐτόν, ὑποδεικνύουσι καὶ ἄλλα ἐκ τοῦ λόγου, μάλιστα δὲ τὰ ἐν § 19 κ.ξξ. φερόμενα, καθ' ἃ ὁ Ἰσοκράτης εὐρίσκει ἀρμόζον αὐτῷ νὰ ποιήσῃται «*τὴν πλείστην διατριβὴν*» περὶ «*τὰ ἀμφισβητούμενα*», τὴν διεκδίκησιν δηλονότι ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν τῆς ἡγεμονίας τῆς Ἑλλάδος: «*ἔμοι δ' οὖν ἀμφοτέρων ἔνεκα προσήκει περὶ ταῦτα* (sc. τὰ ἀμφισβητούμενα) *ποιήσασθαι τὴν πλείστην διατριβὴν*». Προδήλως, ταῦτα μάλιστα πρέπει νὰ εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Φώτιος (ἐνθ' ἄνωτ., 159, σ. 102 α, Bekker), ὅτε πραγματευόμενος περὶ τῆς «*ὑποθέσεως*» τοῦ Πανηγυρικοῦ, περὶ ὧν κατωτέρω (σ. 443), ἐπάγεται: «*τὸ δὲ πλείστον τοῦ λόγου εἰς τὰ τῶν Ἀθηναίων ἐγκώμια κατατρίβεται*». Κατὰ τὸν λόγιον ἱεράρχην ταῦτα δὲν φαίνονται ἀνήκοντα εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ λόγου. Ἐν τούτοις, τὰ ἐφεξῆς ἐν τῷ ἰσοκρατείῳ χωρίῳ φερόμενα ἐν τῇ ἀναλύσει τοῦ «*ἀμφοτέρων ἔνεκα*» μαρτυροῦσι περὶ τοῦ ἀντιθέτου: «*μάλιστα μὲν, ἵνα προὔρῃον τι γένηται καὶ πανσάμενοι τῆς πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς φιλονικίας κοινῇ τοῖς βαρβάροις πολεμήσωμεν, εἰ δὲ τοῦτ' ἐστὶν ἀδύνατον, ἵνα δηλώσω τοὺς ἐμποδῶν ὄντας τῇ τῶν Ἑλλήνων εὐδαιμονίᾳ, καὶ πᾶσι γένηται φανερόν, ὅτι καὶ πρότερον ἢ πόλις ἡμῶν δικαίως τῆς θαλάττης ἤρξε καὶ νῦν οὐκ ἀδίκως ἀμφισβητεῖ τῆς ἡγεμονίας*». Ἐνταῦθα προβάλλεται μὲν ἰδιαίτατα ὡς σκοπὸς τῆς περὶ «*τὰ ἀμφισβητούμενα πλείστης διατριβῆς*» ἡ κατάπαυσις τῆς «*φιλονικίας*» καὶ ἡ ἀνάληψις κοινοῦ κατὰ τῶν βαρβάρων ἀγῶνος, ἐπομένως δὲ ἡ πραγματώσις τοῦ πανελληνίου ἰδεώδους, ἀλλὰ τίθεται σαφῶς ὁ ὑπαινιγμὸς ὅτι ἐνδέχεται ταῦτα νὰ εἶναι ἀδύνατα, ὁπότε ἀπομένει μόνον ὁ δεύτερος σκοπός, ἡ ἐπὶ κρισὶς δηλονότι τῶν Λακεδαιμονίων καὶ ἡ ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν διεκδίκησις τῆς ἡγεμονίας. Ἐκ τῶν βραχὺ ἄνωτέρω ἐν τῷ λόγῳ (16 κ.ξξ.) φερομένων συνάγεται ὅτι κατὰ τὸν ρήτορα ἡ κατάπαυσις τῆς «*φιλονικίας*» θὰ ἐπέλθῃ, ἐφόσον αἱ δύο «*προσεσιῶσαι*» τῶν Ἑλλήνων πόλεις, αἱ Ἀθῆναι καὶ ἡ Σπάρτη, πεισθῶσιν «*ἰσομοιρῆσαι πρὸς ἀλλήλας καὶ τὰς ἡγεμονίας διελέσθαι*». Ὅμως λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν τότε πολιτικῶν συνθηκῶν, μάλιστα δὲ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐξηκολούθει τότε ὑφισταμένη ἡ σπαρτιατικὴ ἡγεμονία¹, δικαιούμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Ἰσοκράτης ἀπέβλεπε πρωτίστως εἰς τὴν ἀνατροπὴν τῆς ἡγεμονίας ταύτης δι' ἀποκαταστάσεως τῆς ἰσοτιμίας μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Σπάρτης.

1. Βλ. Θ. Σ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 222 κ.ξξ.

Κατὰ ταῦτα, τὸ ἐν τῷ προοιμίῳ, ὡς ἀνωτέρω, εἰσαγόμενον δὲν φαίνεται ὅτι ἦτο συνειδητὸν εἰς τὸν ἡμέτερον ρήτορα, συντάσσοντα τὸν λόγον, ὡς ἀποκλειστικὸν θέμα, ὑπὸ τινος δὲ προϋποθέσεις μοναδικὸς σκοπὸς τοῦ λόγου τούτου ἦτο ἡ ἀνατροπὴ τῆς Σπαρτιατικῆς ἡγεμονίας καὶ ἡ ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν διεκδίκησις τῆς ἡγεμονίας, ὁ σκοπὸς δὲ οὗτος προβάλλεται οὕτω μᾶλλον συγκεκαλυμμένος.

Ἐπὶ τούτοις πολλαπλῶς χρήσιμον εἶναι χωρίον ἐκ τοῦ Περὶ ἀντιδόσεως (61), ἀναφερόμενον εἰς τὸν Πανηγυρικὸν λόγον: «*ὅς οὕτως ἐγκωμιάκα τὴν πόλιν καὶ τοὺς προγόνους καὶ τοὺς κινδύνους τοὺς ἐν ἐκείνοις τοῖς χρόνοις γεγενημένους, ὥστε τοὺς τε πρότερον γράφοντας περὶ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἅπαντας ἠφανικῆναι τοὺς λόγους, αἰσχυνομένους ὑπὲρ τῶν εἰρημέων αὐτοῖς, τοὺς τε νῦν δοκοῦντας εἶναι δεινούς μὴ τολμᾶν ἔτι λέγειν περὶ τούτων ἀλλὰ καταμέμφεσθαι τὴν δύναμιν τὴν προτέραν αὐτῶν*». Εἶναι ἀξιοπαρατήρητον ὅτι τὸ ἐγκώμιον τῶν Ἀθηνῶν χαρακτηρίζεται ἐνταῦθα ἐν ἀναφορᾷ βεβαίως πρὸς τὸν Πανηγυρικὸν ὡς «*ὑπόθεσις*», μνημονεύεται δὲ τὸ ἐγκώμιον αὐτοτελῶς, οὐχὶ δὲ παραλλήλως πρὸς τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες. Θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἔχομεν ἐνταῦθα ὑπὸ τινι τοῦλάχιστον ἔποψιν τὸ ἀντίθετον τοῦ ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ Πανηγυρικοῦ (3) παρατηρουμένου. Ἄλλ', ὡς πιστεύομεν, ἡ μνεῖα ἐνταῦθα τοῦ ἐγκωμίου τῶν Ἀθηνῶν ὡς «*ὑπόθεσις*» δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξίν καὶ ἄλλου θέματος ἐν τῷ Πανηγυρικῷ, τὸ δὲ διὰ τὰ ἡμέτερα πράγματα ἀξιόλογον εἶναι ὅτι τὸ ἐγκώμιον τοῦτο καὶ αὐτοτελῶς δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς «*ὑπόθεσις*». Περαιτέρω ἡ ἐκ τοῦ ἐγκωμίου τούτου ἀσκηθεῖσα ἐπὶ τοὺς ὁμοτέχνους τοῦ Ἰσοκράτους ἐπιβολὴ καὶ ἡ εἰς αὐτὴν διδομένη ἐν τῷ χωρίῳ ὑπὸ τοῦ ἡμέτερου ρήτορος ἔξαρσις, δυσαναλόγως ἔχουσα καὶ πρὸς τὸν ἀλλαχοῦ ἐξαίρετον τοῦ ὅλου λόγου ἔπαινον¹ καὶ οὕσα προδήλως οὐχὶ ἀπηλλαγμένη ὑπερβολῆς², ἄγουσιν ἐν πάσῃ περιπτώσει εἰς τὴν ἄποψιν ὅτι ταῦτα δὲν εἶναι ἀναμενόμενα, ἐφόσον πρόκειται περὶ παρεκβατικῶς λεγομένων.

Εἰς ταῦτα ἐνδέχεται νὰ ἀντιπαρατηρηθῇ ὅτι ἀλλαχοῦ ὁ ἡμέτερος ρήτωρ χαρακτηρίζει ὡς «*ὑπόθεσιν*» τοῦ λόγου τούτου μόνον τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες. Ἀλλὰ τοῦτο μᾶλλον ἀληθεύει κατὰ τὸ φαινόμενον μόνον. Ἐν τῷ Φιλίππῳ (83) ὁ ρήτωρ, ἐκθέτων πρὸς τὸν Μακεδόνα βασιλεῖα τὰ δύο κύρια τοῦ πανελληνίου ἰδεώδους, ἦτοι τὴν συνδιαλλαγὴν τῶν μεγίστων ἑλληνικῶν πόλεων τῇ μεσολαβήσει τοῦ Φιλίππου καὶ τὴν «*στρατείαν εἰς τὴν Ἀσίαν*»,

1. Οὕτως ἐν τῷ Φιλίππῳ (11) περὶ τοῦ Πανηγυρικοῦ καθόλου: «*ὥστε καὶ τοὺς βασκαίνοντας ἡμᾶς μιμεῖσθαι καὶ θαυμάζειν αὐτὸν μᾶλλον τῶν καθ' ὑπερβολὴν ἐπαίνούντων*».

2. Περὶ τῆς ὑπερβολῆς βλ. G. Mathieu σημ. (Isocrate Discours², τόμ. Γ', σ. 118).

ἐπάγεται : « πρὸς σέ δὲ νῦν ποιήσομαι τοὺς λόγους, οὗ τὴν αὐτὴν ἔχων διάνοιαν καὶ κατ' ἐκείνην τὴν ἡλικίαν, ὅτ' ἔγραφον περὶ τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ταύτην ». Διὰ τῆς τελευταίας φράσεως ὁ ρήτωρ προδήλως ἀναφέρεται εἰς τὸν Πανηγυρικὸν λόγον, δι' αὐτῆς δὲ νοεῖται ὅτι τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες ἀνήκει εἰς τὴν « ὑπόθεσιν » τοῦ λόγου, ἀλλ' οὐχὶ κατ' ἀνάγκην ὅτι εἶναι τὸ μόνον στοιχεῖον, ἀποκλειομένου ἄλλου τινός, συμβαίνει δηλονότι ἐνταῦθα τὸ ἀντιστρόφως ἀνάλογον πρὸς τὸ ἐν τῷ Περὶ ἀντιδόσεως (61) παρατηρούμενον, περὶ οὗ βραχὺ ἀνωτέρω διελάβομεν. Οὐχὶ κατὰ βάθος διάφορα εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῶσι καὶ περὶ ἐτέρου ἐκ τοῦ Φιλίππου ἐπίσης (11) χωρίου : « ὁρῶν δ' ὅτι χελεπόν ἐστι περὶ τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν δύο λόγους (sc. Πανηγυρικὸν καὶ Φιλίππου) ἀνεκτῶς εἰπεῖν... ». Περαιτέρω δὲ πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι βραχυτάτα ἀνωτέρω (9), ἐκθέτων ὁ ρήτωρ τὰ κατὰ τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες, δι' οὗ μόνον εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ « ἡσυχία » ἐν Ἀθῆναις καὶ τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι, ἐπέφερε : « ἅπερ ἐν τῷ πανηγυρικῷ λόγῳ τυγχάνω συμβεβουλευκώς ». Τὸ « συμβεβουλευκώς » τοῦτο ἀντιστοιχεῖ προδήλως πρὸς τὸ « ἤκω συμβουλευσών » τοῦ προοιμίου τοῦ Πανηγυρικοῦ, ὅπερ, ὡς ἐλέχθη, ἐνδέχεται νὰ κεῖται ἐν εἰδικῇ περιοριστικῇ σημασίᾳ, περὶ ἧς πλείονα κατωτέρω.

Ὅπως δὲ ποτε, ἐν τοῖς παρατεθειτοῖς χωρίοις δυσκόλως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι πρόκειται περὶ ἀντιφάσεως τοῦ ρήτορος, κατ' ἀρχὴν βεβαίως μὴ ἀποκλειομένης¹. Κατὰ τὴν ἀνωτέρω δὲ ἐξημεν αὐτῶν, ἔχομεν ἀπλῶς ἐνταῦθα ἀποσιώπῃσιν τοῦ ἐτέρου τῶν κυρίων σημείων τῆς ὑποθέσεως τοῦ Πανηγυρικοῦ, τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν διεκδίκησιν τῆς ἡγεμονίας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἀποσιώπῃς αὕτη εἶναι δυνατόν νὰ ἐξημενυθῇ ἐκ τῆς ἐν τῷ μεταξὺ ἐπελθούσης ριζικῆς μεταβολῆς τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν, χαρακτηριζομένης, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἐκ τῆς πτώσεως τῆς ἀθηναϊκῆς δυνάμεως καὶ τῆς ἀναδείξεως τοῦ Φιλίππου ὡς πρωταγωνιστοῦντος ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς πράγμασι προσώπου, περαιτέρω δ' ἐκ πολιτικῆς προφανῶς σκοπιμότητος, δοθέντος ὅτι, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Μακεδονίας διὰ τοῦ Φιλίππου λόγου αὐτοῦ, ὁ ἡμέτερος ρήτωρ ἐπεδίωκε νὰ ἀναλάβῃ οὗτος πρὸς πραγμάτων τοῦ πανελληνίου ἰδεώδους τὴν θέσιν ἡγήτου. Ἀντιθέτως δὲν πρέπει νὰ λησμονῇται ὅτι ἐν τῷ Περὶ ἀντιδόσεως ὁ Ἰσοκράτης εἶχε πᾶν συμφέρον νὰ ἐξάρῃ ὡς ἐπὶ πλείστον τὰς πρὸς τὴν πατρίδα, τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν ὑπηρεσίας αὐτοῦ, ἢ πρὸς τοῦτο δὲ τάσις αὐτοῦ ἐνδέχεται νὰ ἦγεν αὐτὸν εἰς ὑπερβολὰς καὶ ὡς πρὸς αὐτὸν ἔτι τὸν σκοπὸν τοῦ Πανηγυρικοῦ. Ἐν τούτοις, ὅτι τὰ ἐν τῷ Περὶ ἀντιδόσεως, οὐχὶ δὲ τὰ ἐν τῷ Φιλίππῳ λόγῳ φερό-

1. Ἀντιφάσεις, ἀποδοτέαι εἰς ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν ἀλλὰ καὶ ἄλλαι, παρατηροῦνται παρὰ τῷ Ἰσοκράτει, βλ. ἐπὶ παραδείγματος Θ. Σ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἂνωτ., σ. 199, κ. σημ. 1.

μενα ἀποδίδουσι τὰς περὶ τοῦ ὑποκειμένου τοῦ Πανηγυρικοῦ ἀπόψεις τοῦ ρήτορος φαίνεται δεχομένη καὶ ἡ λογία παράδοσις, καθόσον ἡ σφῆριζομένη «*ὑπόθεσις*» τοῦ λόγου, ἡ ὁποία ἐπιγράφεται χαρακτηριστικῶς «*ὑπόθεσις Ἰσοκράτους*», ἀποτελεῖται ἐκ δύο παραγράφων τοῦ Περί ἀντιδόσεως λόγου (57-58), ἐξ ὧν ἡ πρώτη εἶναι τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν χωρίον, ἡ δὲ δευτέρα εἶναι ἀπλῶς ἀνάπτυξις τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ τεθέντος ὡς δευτέρου κυρίου σημείου τῆς «*ὑπόθεσεως*», ἥτοι τοῦ ἐγκωμίου τῶν Ἀθηνῶν καὶ δι' αὐτοῦ τῆς διεκδικήσεως ὑπὲρ τῆς πόλεως τῆς ἡγεμονίας. Πρὸς ταῦτα ἀντιστοιχεῖ τὸ παλαιότερον παρὰ Kayser παρατήρημα, καθ' ὃ ὁ Πανηγυρικός οὔτε ὡς καθαρῶς ἐγκωμιαστικός οὔτε ὡς καθαρῶς συμβουλευτικός λόγος δύναται νὰ θεωρηθῇ, καθόσον οὗτος εἶναι μᾶλλον ἀμρότερον ταῦτα¹. Περαιτέρω δὲ δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ὁ Πανηγυρικός ὡς πρὸς μὲν τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πανελληνίου ἰδεώδους εἶναι συμβουλευτικός, ὡς πρὸς δὲ τὸ ἐγκώμιον τῶν Ἀθηνῶν εἶναι ἐπιδεικτικός λόγος. Ἀνάλογος δὲ ἄποψις ὑπεστηρίχθη καὶ παλαιότερον ἤδη ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις, ἀλλ' οὐχὶ μετὰ τῆς ἀνωτέρω τεκμηριώσεως².

Ἡ τοιαύτη ἔμφασις, ἡ εἰς τὸ δεύτερον σημεῖον τοῦτο διδομένη, εὐλόγως σημαίνει προέχουσαν θέσιν αὐτοῦ³. Ἐνδέχεται δὲ νὰ προβληθῇ τὸ ἀπόρημα, ἐφόσον τὰ ἀνωτέρω ἔχουσιν ὀρθῶς καὶ διὰ τοῦ Πανηγυρικοῦ ὁ Ἰσοκράτης ἀπέβλεπε προεχόντως εἰς ἐνίσχυσιν τῆς Β' ἀθηναϊκῆς συμμαχίας, διατὶ οὗτος ἐν τῷ ἀνωτέρῳ ἐκ τοῦ Περί ἀντιδόσεως χωρίῳ εἶπε μόνον περὶ τῆς διεκδικήσεως τῆς ἡγεμονίας, οὐδὲν δὲ περὶ τῆς συμμαχίας ταύτης. Τὸ ἀπόρημα αἴρεται, λαμβανομένου ὑπ' ὅψιν ὅτι ἐν τῷ Πανηγυρικῷ οὐδὲν λέγεται περὶ τοιαύτης συμμαχίας, πολλῶν δὲ μᾶλλον ὅτι εἶχον ἐν τῷ μεταξὺ θεμελιωδῶς μεταβληθῇ αἱ περὶ αὐτῆς ἀντιλήψεις τοῦ ρήτορος. Ἐν σχέσει πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἰδιαζόντως χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι κατὰ τὴν «*ὑπόθεσιν*» τοῦ Περί εἰρήνης λόγου, ὁ ὁποῖος συμπίπτει χρονικῶς πρὸς τὸν Περί ἀντιδόσεως, ἂν μὴ εἶναι βραχὺ προγενέστερος, ἐν τῶν δύο, εἰς τὰ ὁποῖα «*μερί-*

1. Bl. R. Rauchestein, *Ausgewählte Reden des Isokrates*³, Βερολίνον, 1864, σ. 22 κ. ἐξ.

2. Οὕτως ὑπὸ τοῦ G. Setti, ἔνθ' ἀνωτ., σ. XVI.

3. Παρὰ G. Mathieu (*Les idées politiques d'Isocrate*, σ. 70) παρατηρεῖται ὅτι ὁ Ἰσοκράτης γράφων τῷ 353 π.Χ. τὸν Περί ἀντιδόσεως λόγον δι' ἀθηναϊκὸν κοινὸν δὲν ἀποκρύπτει πλέον τὸν σκοπὸν τοῦ Πανηγυρικοῦ. Καθ' ἡμᾶς, τὸ παρατήρημα τοῦτο ἐν μέρει μόνον ἀληθεύει. Αἰτία τῆς μεταβολῆς ταύτης δὲν εἶναι ἀπλῶς τὸ διάφορον τότε κοινόν, ἀλλ' αἱ διάφοροι καθόλου συνθηκαὶ καὶ ἐπιδιώξεις, αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζουσι τὸν Περί ἀντιδόσεως λόγον. Ἐπειτα ὁ σκοπὸς τοῦ Πανηγυρικοῦ κατὰ τὸ ἄμεσον καὶ θεωρητικώτερον ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀπώτερον καὶ πρακτικώτερον τμήμα αὐτοῦ ἀποκαλύπτεται, τοῦτο δὲ ἦτο ἡ ἐνίσχυσις τῆς Β' ἀθηναϊκῆς συμμαχίας.

ζει τὸν λόγον» ὁ ρήτωρ, εἶναι «τὸ εἶσαι (sc. Ἀθηναίους) τὴν ἡγεμονίαν τὴν κατὰ θάλατταν». Ὡς πρὸς τὸ αὐτὸ σημεῖον χαρακτηριστικὸν ἐπίσης εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν τῷ Περὶ ἀντιδόσεως λόγῳ, τοῦ ὁποίου τὸ καλύτερον τμήμα ἀποτελεῖ ἐγκώμιον τοῦ Τιμοθέου¹, ἐπιδιώκεται δὲ νὰ ἐξαρθῶσιν ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον αἱ ὑπηρεσίαι αὐτοῦ πρὸς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν, οὐδὲν λέγεται περὶ τῆς συμβολῆς αὐτοῦ εἰς τὴν ἰδρυσιν τῆς Β' ἀθηναϊκῆς συμμαχίας, καίτοι ὁ ἀνὴρ οὗτος εἶχε κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην ἀναδειχθῆ μία τῶν κυριωτέρων ἐν Ἀθήναις ἡγετικῶν μορφῶν τῶν κατευθυνουσῶν τὴν σχετικὴν κίνησιν². Εἶναι προφανὲς ὅτι μνεῖα τῆς συμβολῆς τόσον τοῦ Ἰσοκράτους ὅσον καὶ τοῦ Τιμοθέου πρὸς ἰδρυσιν τῆς Β' ἀθηναϊκῆς συμμαχίας ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ δὲν ἐκρίθη πρόσφορος. Ἀλλ' ἐκ τῆς ἀποσιωπῆσεως ταύτης δὲν πρέπει νὰ συναχθῇ ὅτι τοιαύτη συμβολὴ δὲν ὑπῆρξε καὶ ὅτι ὁ Πανηγυρικὸς λόγος εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν συμμαχίαν ἐκείνην. Ἐνταῦθα μᾶλλον πρέπει νὰ ἴδωμεν δείγματα τῆς πολιτικότητος καὶ τῆς διπλωματικῆς δεξιότη-
χνίας τοῦ ρήτορος, ἣν καὶ ἀλλαχοῦ εὗρομεν ἐξαίρετον³.

Κατὰ πάντα ταῦτα, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι μακρὸν μετὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ Πανηγυρικοῦ ἐν τῇ διανοίᾳ τοῦ ἡμετέρου ρήτορος τὸ ἔτερον τῶν κυρίων σημείων τοῦ λόγου τούτου, τὸ προέχον δέ, ἦτο ἡ διεκδίκησις ὑπὲρ τῶν Ἀθη-
νῶν τῆς ἡγεμονίας, ἀνάλογοι δέ, πρέπει νὰ ἦσαν αἱ σκέψεις αὗται καὶ κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ λόγου τούτου. Ἡ διεκδίκησις αὕτη κατ' ἀνάγκην συνδέεται στενῶς πρὸς τὴν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐκδόσεως τοῦ Πανηγυρικοῦ συνιστω-
μένην Β' ἀθηναϊκὴν συμμαχίαν. Πῶς δ' ἐν τῷ ἀνωτέρῳ παρατεθέντι ἐκ τοῦ Πανηγυρικοῦ λόγου τούτου χωρίῳ μνημονεύεται τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες μόνον ὡς ὑποκείμενον τοῦ λόγου ἀποτελεῖ δυσχέριαν, ἡ ὁποία, καίτοι ἐξα-
σθενοῦται ἐκ τῶν ἀνωτέρω, πάντως παραμένει, ἀλλὰ ταύτην ἡ περὶ τῶν κατὰ τὴν διάρθρωσιν τοῦ λόγου ἔρουν κατωτέρω θὰ δείξῃ, ἐλπίζομεν, ὡς οὐχὶ ἀνυπέρβλητον. Ταῦτα περὶ τῶν ὡς πρὸς τὴν ὑπόθεσιν προκυπτόντων ἐξ αὐτοῦ τοῦ Ἰσοκράτους. Ἰδωμεν νῦν τί ὡς πρὸς τοῦτο κυρίως προκύπτει ἐκ τῶν παρατιδομένων ἐξ ἄλλων πηγῶν.

Ἡ ἀποψις ὅτι ἐν τῇ «ὕποθέσει» τοῦ Πανηγυρικοῦ προέχει ἡ ὑπὲρ τῶν Ἀθη-
νῶν διεκδίκησις τῆς ἡγεμονίας σφόδρα ἐπιρρωννύεται ἐξ ὅσον σχετικῶς παραδίδει ὁ Συγγραφεὺς τοῦ Περὶ ὕψους (38,2): «ἔστι μὲν γὰρ ὑπό-
θεσις αὐτῷ (sc. τῷ Ἰσοκράτει) τοῦ πανηγυρικοῦ λόγου, ὡς ἡ Ἀθηναίων πόλις ταῖς εἰς τοὺς Ἑλλήνας εὐεργεσίαις ὑπερβάλλει τὴν Λακεδαιμονίων». Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ οὐδὲν λέγεται περὶ τοῦ ἑτέρου σημείου τῆς «ὕποθέ-
σεως» τοῦ ἀνωτέρω λόγου, ἀν μὴ δὲ δεχθῶμεν ὅτι ἐκ τῶν συνεχομένων

1. Bl. Fr. Blass, ἐνθ' ἀνωτ., τόμ. Β', σ. 52.

2. Bl. Θ. Σ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 226.

3. Bl. Θ. Σ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 211.

παρὰ τῷ Ψευδο-Λογγίῳ, ἀποτελούντων ἐπικρίσιν τινα τοῦ Ἰσοκράτους, ἐπεβλήθη ἀποσιώπῃς τοῦ σημείου τούτου, ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἐν μόνον σημεῖον ἀνεγνώριζεν ἐν τῇ «*ὑποθέσει*» τοῦ λόγου τούτου, τὴν ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν διεκδίκησιν τῆς ἡγεμονίας. Βεβαίως οὗτος θὰ εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὰ ἐν τῷ Πανηγυρικῷ ἐκτιθέμενα περὶ τοῦ πανελληνίου ἰδεώδους, ἀλλὰ δὲν θὰ ἐθεώρει ταῦτα ὡς «*ὑπόθεσιν*» τοῦ λόγου. Ὅτι οὕτω ἐνδέχεται νὰ ἔχη τὸ πρᾶγμα, δεικνύουσι τὰ παρατηρούμενα παρὰ τῷ Ψευδο-Διονυσίῳ (Τέχνη ῥητορ. 9,12) καθ' ἃ «*ἔργον*», μόνον δέ, τοῦ Πανηγυρικοῦ δεικνύεται «*τὸ Ἀθηναίων ἐγκώμιον*», ἀλλὰ περὶ τούτων πλείονα κατωτέρω ἐν τοῖς περὶ τὴν διάρθρωσιν τοῦ λόγου.

Περαιτέρω ἔμφασις εἰς τὸ ἐγκώμιον τῶν Ἀθηνῶν ἐν τῷ Πανηγυρικῷ ὑποδεικνύεται ἴσως ἐκ τοῦ ὅτι ὁ λόγος οὗτος φέρεται παρὰ συγγραφεῦσι τῶν ἔπειτα χρόνων, ὡς τῷ Ἰωάννῃ τῷ Τζέτζη, ὡς ἀναφερόμενος εἰς τὰ Παναθηναία¹. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ μεταβολὴ δὲν ὀφείλεται εἰς ἀβλεψίαν ἢ σύγχυσιν πρὸς τὸν γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα Παναθηναϊκὸς λόγον τοῦ ἡμετέρου ῥήτορος². Ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην τέλος δὲν εἶναι ἄμοιρον σημασίας τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης ὀνόμασε Παναθηναϊκὸν λόγον τινὰ αὐτοῦ, αἱτοὶ δὲ λόγος κατὰ τὰ κύρια στοιχεῖα εἶναι, ὡς ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ Α. Boulanger, μίμησις μάλιστα τοῦ Πανηγυρικοῦ τοῦ Ἰσοκράτους³.

Ἀντίθετα τούτοις μᾶλλον ἢ ἥττον φέρονται ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου παρὰ πλείοσι τῆς μιᾶς πηγᾶς, ἀλλ', ὡς πιστεύομεν, κατὰ τὸ φαινόμενον μᾶλλον ἢ κατ' οὐσίαν. Οὕτως, καθ' ἡμᾶς, ἔχει τὸ παρατήρημα τοῦ Τιμαίου (Συγγρα. Περὶ ὕψους, 4, 2): «*(Ἀλέξανδρος) τὴν Ἀσίαν ὅλην ἐν ἐλάττοσι παρέλαβεν, ἢ ὅσοις τὸν ὑπὲρ τοῦ πρὸς Πέρσας πολέμου πανηγυρικὸν λόγον Ἰσοκράτης ἔγραψεν*». Ἐπὶ τῆς μετὰ στωικτικῆς εἰς βάρος τοῦ Ἰσοκράτους διαθέσεως γενομένης ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ συγκρίσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ ἡμετέρου ῥήτορος ἐνεδεικνύετο ἡ μινεῖα μόνῃ τοῦ «*πρὸς Πέρσας πολέμου*», τιθεμένου κατὰ μέρος οἰουδήποτε ἄλλου θέματος ἐν τῷ Πανηγυρικῷ, καὶ αὐτοῦ ἔτι τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν ἔνωσιν τῶν Ἑλλήνων, ὅπερ βεβαίως συνάπτεται οὐχὶ πρὸς τὸ ἐγκώμιον τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ

1. Ἰω. Τζέτζη, Χιλ. ΙΑ', 268 (περὶ τοῦ Ἰσοκράτους):

*Λέγει Αυσίας γὰρ αὐτὸν ἐν ὅλοις δέκα χρόνοις
τὸν εἰς τὰ Παναθηναία μόλις πληρῶσαι λόγον.*

2. Παρὰ G. Mathieu (Isocrate Discours², τόμ. Β', σ. 5, σημ. 7) τοῦτο χαρακτηρίζεται ὡς σφάλμα.

3. Α. Boulanger, Aelius Aristide et la sophistique dans la province d'Asie au IIe s., σ. 158 (σημ.), σ. 289-290 καὶ ἄλλα. Περὶ τούτων βλ. ἐπίσης G. Mathieu, Isocrate Discours², τόμ. Β', σ. 13.

πρὸς τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες ὥς τὸ κυριώτερον στοιχεῖον αὐτοῦ. Ἀναλόγως, ὡς νομίζομεν, συμβαίνει καὶ περὶ τῶν παραδιδομένων ἡμῖν ἐκ τοῦ Φωτίου (ἐνθ' ἄνωτ., 159, σ. 101 β, Bekker) : « καὶ ὁ πανηγυρικός δὲ σκοπὸν ἔχειν ὑποτίθεται τὴν συμβουλήν, δι' ἧς ὁμόνοιά τε πρὸς ἀλλήλους τοῖς Ἕλλησι καὶ κοινὸς ὁ πρὸς τοὺς βαρβάρους καταπραχθεὶς πόλεμος ». Τὸ ὅλον χωρίον εἶναι ἀπόδοσις τοῦ ἐκ τοῦ προοιμίου τοῦ Πανηγυρικοῦ (3), ἡ δὲ σπουδαιότερα διὰ τὰ ἡμέτερα πράγματα φράσις τοῦ πρώτου τῶν χωρίων τούτων « σκοπὸν ἔχειν ὑποτίθεται τὴν συμβουλήν » ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἐν τῷ δευτέρῳ « ἡκω συμβουλευέσων ». Διὰ τοῦ « συμβουλή » δὲ καὶ « συμβουλευέσων » ἐνδέχεται νὰ εἰσαγῇ εἰς λόγους, οἷος ὁ ἡμέτερος, σημασία, μὴ προέχουσα, ὡς θὰ ἀναπτυχθῇ κατωτέρω ἐν τοῖς περὶ τῆς διαρθρώσεως τοῦ λόγου. Μᾶλλον δυσερμηνεύτα εἶναι τὰ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου φερόμενα ἐν χωρίῳ τοῦ Φιλοστράτου (ἐνθ' ἄνωτ., Α', 17) καὶ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν χρησιμοποιηθέντι ἐν μέρει : « ὃν (sc. πανηγυρικὸν) διῆλθεν (sc. Ἰσοκράτης) Ὀλυμπίαισι τὴν Ἑλλάδα πείθων ἐπὶ τὴν Ἀσίαν στρατεύειν παυσάμενους τῶν οἴκοι ἐγκλημάτων ». Ἐκ τούτων καὶ ἐκ τῶν ἐπιφερομένων περὶ τοῦ λόγου, παρατεθέντων ἐπίσης προηγουμένης, « αἰτίαν... παρέδωκεν ὡς ἐκ τῶν Γοργία σπουδασθέντων ἐς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ξυντεθείη » εἶναι δυνατόν νὰ συναχθῇ ὅτι, κατὰ τὸν Φιλοστράτον, τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες εἶναι « ἡ ὑπόθεσις » τοῦ Πανηγυρικοῦ. Ἐκδοχὴ ἀποσιωπῆσεως τοῦ ἐτέρου θέματος τοῦ λόγου ἐνταῦθα στηρίζεται μέχρι τινὸς ἐκ τῆς μνημονευομένης ἐνταῦθα ἐκ τοῦ Γοργίου ἐπιδράσεως, κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ Φιλοστράτου δὲ βραχὺ προηγουμένης (ἐνθ' ἄνωτ. Α', 9) λεχθέντα, ὁ Ὀλυμπικός λόγος τοῦ Γοργίου ὑπόθεσιν πρέπει νὰ εἶχε τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες¹. Ὁπωσδήποτε, θὰ ἦτο ἄτοπον νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ ἐκ τοῦ Φιλοστράτου ἀνατρέπουσι πάντα τὰ ἀνωτέρω συναχθέντα.

Ε' – Ἡ διάρθρωσις τοῦ λόγου καὶ ὁ προέχων ἐν αὐτῷ σκοπὸς

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν διάρθρωσιν πρέπει ἀρχικῶς νὰ παρατηρηθῇ ὅτι, ὡς ὁ Πανηγυρικός σφίζεται ὀλόκληρος, τὰ ἐπὶ μέρους, ἐξ ὧν οὗτος οἰκοδομεῖται, εἶναι καλῶς γνωστά, οὐδεμίαν δὲ ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ ἐπαναληφθῶσι ταῦτα ἐνταῦθα. Ὅμως τίς ἡ ἔκτασις καὶ ἡ θέσις τῶν ἐπὶ μέρους, τίς ἡ ἐσωτερικὴ οὕτως εἰπεῖν συνάρησις αὐτῶν καὶ καθόλου, τίς ἡ κατὰ βᾶθος οἰκονομία τοῦ λόγου τούτου εἶναι θέματα δεκτικὰ ταύτης ἡ ἐκείνης τῆς ἐρμηνείας. Εἶναι δ' ἐπὶ τούτοις χαρακτηριστικὸν τὸ καὶ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν μνημονευθὲν διὰ βραχυτάτων εἰδικώτερον παρατήρημα τοῦ Φωτίου (ἐνθ' ἄνωτ.)

1. Περὶ τῶν κατὰ τὸν λόγον τούτου ὡς πρὸς τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες βλ. πλείονα ἐν Θ. Σ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 187 κ.ἐξ.

«περὶ τῶν κεφαλαίων καὶ τῶν ἐπιχειρημάτων οἷς ὁ λόγος οἰκονομούμενος ἀπαρτίζεται», καθ' ὃ ταῦτα «πολλὰ παρέσχε τοῖς κριτικοῖς διατριβάς καθ' ἑαυτούς, διαφανείας δὲ πρὸς ἀλλήλους». Ἡ σπουδὴ τῶν κατὰ τὴν διάρθρωσιν τοῦ λόγου, κατὰ τὴν περαιτέρω τοῦ λογίου ἱεράρχου ὑπόδειξιν, μάλιστα δ' ἂν ὦν γενικωτέρων πῶς ἀπόψεων διεγράψαμεν ἀνωτέρω καὶ ἐν σχέσει πάντοτε πρὸς τὰ ἡμέτερα πράγματα πᾶν ἄλλο φαίνεται ἢ ἀμελητέα. Συγκριμένως δέ, δοθέντος ὅτι ἡ ὑπόθεσις καὶ ἡ διάρθρωσις τοῦ Πανηγυρικοῦ πρέπει στενότατα νὰ συνάπτονται πρὸς ἀλλήλας, ἴδωμεν, ἂν τὰ ἐκ τῆς σπουδῆς τῶν κατὰ τὴν «*ὑπόθεσιν*» τοῦ Πανηγυρικοῦ πορίσματα ἐπιρροωνύωνται ἐκ τῆς ἀντιστοίχου μελέτης τῶν κατὰ τὴν διάρθρωσιν τοῦ λόγου.

Ἐκ τῆς ἐν τῷ προοίμῳ τοῦ λόγου φράσεως «*ἦκα συμβουλευέσων*» δὲν συνάγεται ἀναγκαίως ὅτι ἀποκλειστικὸν θέμα τοῦ λόγου εἶναι ἡ συμβουλὴ αὕτη, ἀλλὰ μᾶλλον ὅτι ὁ ἡμέτερος ρήτωρ «*ὑποτίθεται τὴν συμβουλήν*» αὐτοῦ, ὅπως ἦν μάλιστα ἔννοιαν ἐλέγχῃ ἀνωτέρω. Ἡ «*συμβουλὴ*» αὐτοῦ ἀναφέρεται, ὡς φανερόν, εἰς τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες. Ἡ ἀνάπτυξις δὲ τῶν κατὰ τὸ ἰδεῶδες τοῦτο δὲν φαίνεται ἐκ τῆς διάρθρωσεως τοῦ λόγου ὅτι ἀποτελεῖ τὸ κυριώτερον θέμα αὐτοῦ διὰ πολλὰς καὶ σπουδαίας, μᾶλλον ἢ ἥτιον, αἰτίας.

Ἐν πρώτοις, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἔκτασιν τοῦ λόγου¹. Τὸ ὅλον ἔργον ἀπαρτίζεται ἐξ 189 παραγράφων, καταλαμβάνον σχεδὸν 46 (41-87) σελίδας τῆς ἐκδόσεως Benseler-Blass. Ἐκ τούτου μόνον 57 παράγραφοι (129-186) καὶ σελίδες 15 (72-87) διατίθενται εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἰδεώδους τούτου, ἥτοι μικρὸν μόνον τμήμα, ἀκριβέστερον δὲ ἔλασσον τοῦ τρίτου τοῦ λόγου τούτου. Δὲν εἶναι δὲ εὐλογον τμήμα τοσοῦτον ἐν σχέσει πρὸς τὸν ὅλον λόγον βραχὺ νὰ ἀποτελῇ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κυρίου θέματος. Περαιτέρω πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι, ἂν ὁ μοναδικὸς ἢ τοῦλάχιστον ὁ προέχων σκοπὸς ἐν τῷ Πανηγυρικῷ ἦτο ἡ ἔξαρσις τοῦ πανελληνίου ἰδεώδους, μέγα τμήμα τοῦ λόγου θὰ ἔπρεπε νὰ διατίθεται εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν σημείων, τὰ ὅποια ἐνοῦσι τοὺς Ἕλληνας πάντας, μάλιστα δὲ τὰς τότε «*προεστώσας*» πόλεις, οἷαι ἦσαν, κατὰ τὸν Ἰσοκράτη, τότε αἱ Ἀθῆναι καὶ ἡ Σπάρτη, παραλλήλως δὲ εἰς τὴν ἐξομαλύνσιν τῶν μεταξὺ τούτων διαφορῶν, ἀμφοτέρω δὲ ταῦτα πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ὁμονοίας καὶ τὴν ἀνάληψιν τοῦ κοινοῦ κατὰ τῶν βαρβάρων ἀγῶνος². Ἀλλὰ τοιοῦτό τι δὲν συμβαίνει ἐν τῷ λόγῳ. Διὰ μακροτάτων ἐγκωμιάζονται μόναι αἱ Ἀθῆναι (§21-

1. Ἐνταῦθα ἐλήφθησαν πρωτίστως ὑπ' ὄψιν τὰ ὑπὸ τοῦ G. Mathieu (Isocrate Discours², τόμ. Β', σ. 8 κ.ἐξ.) παρατηρούμενα περὶ τῶν κατὰ τὸ σχέδιον τοῦ λόγου, διαιρέσεων καὶ ὑποδιαιρέσεων αὐτοῦ.

2. Τοιοῦτον ἔργον «*διαλλαγῆς τῶν προεστωσῶν πόλεων*» συμβουλεύει ὁ ἡμέτερος ρήτωρ, ὡς καὶ ἄλλοθεν καὶ ἐξ Ἑπιστ. Γ' (Φιλ.) 2 προκύπτει, μετὰ πολλὰ ἔτη εἰς τὸν Φίλιππον ὡς ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν τῆς ὁμονοίας τῶν Ἑλλήνων.

99, σ. 45-65), προβαλλομένων μάλιστα τῶν τίτλων τῆς πόλεως δι' ἡγεμονίαν, ἐν συνεχείᾳ δ' ἐπιχειρουμένης ἀπολογίας ὑπὲρ τῆς Ἀ' ἀθηναϊκῆς συμμάχιας (§ 100-110, σ. 65-67). Ἀντιθέτως δὲ διὰ πολλῶν ἐπικρίνεται ἡ Σπάρτη (§ 110-128, σ. 67-72), μεθ' ἱκανὸν δὲ σφοδρὰ διεξάγεται ἐπίθεσις ἐναντίον τῆς Ἀνταλκιδείου συνθήκης (§ 175-180, σ. 83-85), τῆς ὁποίας τὴν ἐπιβολὴν καὶ προάσπισιν ἐν Ἑλλάδι εἶχεν ἀναλάβει ἡ Σπάρτη. Ἄν δὲ δεχθῶμεν ὅτι ἀμφότερα ταῦτα, ἡ ἐπικρισις τῆς Σπάρτης καὶ ἡ ἐπίθεσις κατὰ τῆς Ἀνταλκιδείου συνθήκης ἐντάσσονται ἐν τῷ λόγῳ κατὰ βάθος, ἵνα δοθῇ μείζων ἔμφασις εἰς τήν, ὥς ἀνωτέρω, προβολὴν τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ὑπὸ τὴν ἐποψιν αὐτὴν συνάπτονται ἀμέσως πρὸς τὸ ἐγκώμιον τῶν Ἀθηνῶν, ὅτι δ' ἄλλως ἀνταποκρίνονται ταῦτα λαμπρῶς πρὸς τὴν φύσιν τοῦ πανηγυρικοῦ εἵδους τοῦ λόγου, ὥς τοῦτο εἶδομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν καθοριζόμενον (σ. 420 κ.εξ.), εὐρίσκομεν ὅτι, ἐπὶ συνόλου παραγράφων 189, καὶ σελίδων 46, παράγραφοι 115, (79 + 11 + 19 + 6) καὶ σελίδες 28 ($19\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} + 4\frac{1}{2} + 1\frac{1}{2}$), ἦτοι τὰ $\frac{2}{3}$ σχεδὸν τοῦ λόγου διατίθενται εἰς ἐγκώμιον τῶν Ἀθηνῶν. Ἄν δ' ἔκ τοῦ συνόλου τοῦ λόγου ἀφαιρεθῶσι τὰ εἰς τὸ προοίμιον (§ 1-14) καὶ τὸν ἐπίλογον (187-189) διατιθέμενα, ἦτοι παράγραφοι 17 (14 + 3) καὶ σελίδες $3\frac{1}{2}$ ($2\frac{3}{4} + \frac{3}{4}$), τότε τὰ $\frac{2}{3}$ τοῦ ὅλου λόγου διατίθενται εἰς τὸ ἐγκώμιον τοῦτο.

Τὸ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συγκεκριμένων στοιχείων τούτων συμπέρασμα ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν τοῦ ἐγκωμίου τῶν Ἀθηνῶν ἐν τῷ Πανηγυρικῷ εἶναι προδήλως τὸ ἀσφαλέςτερον, ἱκανῶς δὲ διάφορον τοῦ καθ' ὑπόθεσιν συνήθως συναγομένου, ἔστω καὶ ἂν θεωρηθῇ ὅτι ἐν τῷ ἐγκωμίῳ τούτῳ συνήθως δὲν περιλαμβάνονται πάντα τὰ ἀνωτέρω περιληφθέντα τμήματα, κατὰ τὸ καθ' ὑπόθεσιν δὲ συμπέρασμα τοῦτο, τὸ ἐγκώμιον τῶν Ἀθηνῶν εἶναι τὸ μᾶλλον ἀνεπτυγμένον τοῦ λόγου¹. Νοεῖται οἰκοθεν ὅτι δὲν εὐσταθεῖ ἡ ἀποψις ὅτι τὰ δύο τρίτα περίπου τοῦ κυρίου περιεχομένου τοῦ λόγου τούτου εἶναι ἕξω τοῦ κυρίου θέματος αὐτοῦ.

Παραλλήλως πρὸς τὴν ἔκτασιν πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ θέσις, ἣτις ἐδόθη ἐν τῷ λόγῳ εἰς τὸ ἐγκώμιον τῶν Ἀθηνῶν. Τοῦτο ἐντάσσεται πρῶτον ἐν τῷ λόγῳ, ἀρχόμενον οὐσιαστικῶς εὐθὺς ἀπὸ τοῦ πέρατος τοῦ προοιμίου, ἀκολουθοῦσι δὲ τὰ κατὰ τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες, ὧν ἡ ἀνάπτυξις βαίνει σχεδὸν ἀπαράλλaktως μέχρι τοῦ ἐπilogου (§ 129-186), καταλαμβάνουσα σχεδὸν τὸ τρίτον καὶ τελευταῖον τμήμα τοῦ λόγου. Ἡ κατὰ ταῦτα πρόταξις τοῦ ἐγκωμίου τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν δὲν φαίνεται ὀφειλομένη εἰς αἷτια ἐσωτερικά, εἰς τὴν ἀναγκαιότητα δηλονότι νὰ ἀναπτυχθῇ τὸ πρῶτον, ἵνα ἐπὶ τούτου οἰκοδομηθῇ τὸ δεύτερον. Ἡ κατ' ἀντίστροφον τάξιν προβολῇ τῶν δύο θεμάτων δὲν φαίνεται ἕξ ἐσωτερικῶν αἰτίων ἀποκλειομένη.

1. Οὕτω παρὰ G. Mathieu, *Isocrate Discours*², τόμ. Β', σ. 8.

Παρὰ ταῦτα, εἶναι δύσκολον νὰ γίνη δεκτὸν ὅτι ἡ πρόταξις αὕτη τοῦ ἐγκωμίου τῶν Ἀθηνῶν στερεῖται οἰασθήποτε σημασίας. Αὕτη ὑπομνήσκει εἰς ἡμᾶς ἰσχυρῶς ἄλλα τε καὶ τὰ κατὰ τὸν Περὶ ἀντιδόσεως λόγον τοῦ ἡμετέρου ρήτορος. Καὶ ὁ λόγος οὗτος εἶναι ἐπίσης «μεικτός», ἀναφερόμενος εἰς πλείονα τοῦ ἐνὸς θέματα. Κατὰ τὸ εὖστοχον μάλιστα παρατήρημα τοῦ Φωτίου (ἐνθ' ἄνωτ., 159, σ. 102 α, Bekker), περιλαμβανόμενον ἐν τῇ «*ὑποθέσει*» τοῦ λόγου, τῇ χαρακτηριζομένῃ ὡς «*ἐκ τοῦ Φωτίου*», ὁ λόγος οὗτος εἶναι «*σύμμεικτος καὶ ποικίλος μᾶλλον ἢ οἱ ἄλλοι*». Ὅτι δὲ ὁ Περὶ ἀντιδόσεως λόγος εἶναι δικανικὸς κατὰ πλάσμα, περὶ οὗ πλείονα ἐλέχθησαν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, δὲν φαίνεται πολλὰ ἐπὶ τοῦ προκειμένου σημαῖνον, ἄλλωστε καὶ διότι ἡ δικανικὴ μορφή δὲν τηρεῖται καθόλου ἐν αὐτῷ¹. Ἐπιδιώξεις τοῦ ρήτορος, κατὰ τὰ ἐν τῷ προοιμίῳ (§ 7) λεγόμενα, ἦτο νὰ γραφῇ ὑπ' αὐτοῦ λόγος «*ὥσπερ εἰκὼν τῆς αὐτοῦ διανοίας καὶ τῶν ἄλλων τῶν βεβιωμένων*». Παρὰ ταῦτα, ὁ λόγος οὗτος διαιρεῖται εἰς δύο κύρια μέρη, περιλαμβάνοντα ἀπολογία τοῦ ρήτορος τὸ πρῶτον, «*τῆς τῶν λόγων παιδείας*» (§ 168) τὸ δεύτερον², προφανῶς δὲ τὸ ὡς πρῶτον ἐνταῦθα τασσόμενον μέρος εἶναι τὸ διὰ τὸν ρήτορα προέχον.

Τοιαῦτα παραδείγματα εἶναι βεβαίως δυνατόν νὰ εὗρεθῶσι καὶ ἄλλα, φαίνεται δὲ καλῶς ἔχουσα ἡ ἄποψις ὅτι τὸ μὴ ἐξ ἐσωτερικῶν ἀπλῶς αἰτίων προτασσόμενον θέμα ἐν τῷ λόγῳ δὲν δύναται νὰ εἶναι τὸ ἥττονος σπουδῆς ἄξιον.

Πάντα ταῦτα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῶσιν ὡς πράγματα τυχαίως γεγόμενα. Ὡς ἐλέχθη ἤδη, ἡ σύνταξις τοῦ λόγου τούτου ἀπασχόλησεν ἐπὶ μακρὸν τὸν ρήτορα, ἐπὶ δέκα ἢ δέκα πέντε ἔτη, κατὰ τὰ ἀρχαιόθεν παραδεδομένα³. Καὶ κατὰ μὲν τὰ παρὰ Πλουτάρχου (Ἡθ. 350 E) φερόμενα, ὁ Ἰσοκράτης «*μικροῦ τρεῖς ὀλυμπιάδας ἀνῆλωσησεν, ἵνα γράψῃ τὸν πανηγυρικὸν λόγον*», κατὰ τὸ διάστημα δὲ τούτου «*οἴκοι καθῆστο βιβλίον ἀναπλάττων τοῖς ὀνόμασιν*», προδήλως ἐπιδιδόμενος κατὰ ταῦτα εἰς ἔργον

1. Περὶ τοῦ τελευταίου τούτου βλ., ἐκτὸς ἄλλων, τὸν R. C. Jebb (ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Β', σ. 135) ἐκ τῶν παλαιότερων, καὶ τὸν J. F. Dobson (ἐν The Oxf. Class. Diction., σ. 460 β, ἐν λ. Isocrates) ἐκ τῶν νεωτέρων. Τὸ πρᾶγμα δηλοῦται, εἰ καὶ ἥττον συγκεκριμένως, ἐν τῷ λόγῳ (10) : «*ἔστι γὰρ τῶν γεγραμμένων ἔνια μὲν ἐν δικαστηρίῳ πρόποντα ὀρθῆναι*».

2. Περὶ τῆς διαιρέσεως ταύτης βλ. R. C. Jebb, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Β', σ. 148 κ. ἐξ.

3. Βλ. Θ. Σ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 221, κ. σημ. 3, ἐνθα ἀναγραφῇ τῶν κυριωτέρων πηγῶν. Πληρεστέραν ἀναγραφὴν τῶν πηγῶν βλ. παρὰ πολλοῖς, ὅλον τῷ R. C. Jebb (ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Β', σ. 164, σημ. 3), τῷ Fr. Blass (ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Β', σ. 254, σημ. 5), μάλιστα δὲ τῷ G. Mathieu (Les idées politiques d'Isocrate, σ. 68, σημ. 3), τῷ αὐτῷ (Isocrate Discours², τόμ. Β', σ. 5, κ. σημ. 7).

ψιλόν, ἄνεν ἰδιαιτέρας τινὸς ἀξίας. Ὅμως ταῦτα μετὰ σκωπτικῆς, ὥς τὰ τοῦ Τιμαίου¹, διαθέσεως φερόμενα δὲν ἀποδίδουσιν ἐπιμελῶς τὰ πράγματα. Παρὰ τῷ Φωτίῳ (ἐνθ' ἄνωτ., 260, σ. 487α, Bekker) παρατηρεῖται ὅτι καὶ ἄλλα, ἀναφερόμενα ταῦτα εἰς τὸ λεκτικὸν καὶ τὴν κατασκευὴν τοῦ λόγου, « μάλιστα δὲ αὐτῷ (sc. τῷ 'Ισοκράτει) ἡ τῶν πραγμάτων εὗρεσις καὶ διοικήσεις τὴν τοιαύτην ἀσχολίαν ἐνεποίησεν », ἐκ τῶν ἐφεξῆς δὲ ἀναλυτικώτερον λεγομένων συνάγεται ὅτι ταῦτα « συντελεσθῆναι πολλοῦ δέονται χρόνου ». Ὅθεν κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Φωτίου, τὴν καὶ καθ' ἡμᾶς καλῶς ἔχουσιν, ἡ « οἰκονομία » τοῦ Πανηγυρικοῦ εἶναι καρπὸς ἐξαίρετως μακροχρόνιου προσπαθείας, ἡ ἄποψις δὲ αὕτη ἐντάσσεται καλῶς ἐν γενικωτέρας φύσεως περὶ τοῦ Πανηγυρικοῦ στοχασμῷ τοῦ ρήτορος (Πανηγ. 14) : « ἐγὼ δ' ἦν μὴ καὶ τοῦ πράγματος ἀξίως εἶπω καὶ τῆς δόξης τῆς ἐμαντοῦ καὶ τοῦ χρόνου, μὴ μόνον τοῦ περὶ τὸν λόγον ἡμῖν διατριφθέντος ἀλλὰ καὶ σύμπαντος οὗ βεβίωκα, παρακελεύομαι μηδεμίαν συγγνώμην ἔχειν, ἀλλὰ καταγελᾶν καὶ καταφρονεῖν »². Ἐντάσσεται καλῶς ἐπίσης ἡ ἄποψις εἰς μεταγενεστέραν περὶ τῆς εὐδοκίμησεως τοῦ λόγου διαπίστωσιν τοῦ ρήτορος ἐν τοῖς ἔμπροσθεν (σ. 438) παρατεθείσας, καθ' ἣν οἱ γράψαντες ἐκ τῶν ὁμοτέχνων « ἡφράνισαν » τοὺς ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου λόγους αὐτῶν, οὐδεὶς δ' ἐξ αὐτῶν ἐτόλμησεν ἐφεξῆς νὰ πραγματευθῇ περὶ αὐτοῦ. Ἐντάσσεται δὲ τέλος ἡ ἄποψις αὕτη εἰς καθόλου περὶ τοῦ λόγου κρίσιν ἀρμοδίων μᾶλλον ἢ ἥτιον λογίων τῶν ἔπειτα χρόνων, ὥς τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσεύς ('Ισοκρ. 14) : « ἐν τῷ πανηγυρικῷ τῷ περιβοήτῳ λόγῳ », τοῦ Φιλοστράτου (Β. σοφ. Α', 17) : « (πανηγυρικὸς) κάλλιστος λόγων ».

Μόχθος τοσοῦτος, τοσοῦτον δ' εὐδοκίμως διατεθεὶς δὲν δύναται νὰ νοηθῇ εἰμὴ περὶ ἔργου, τοῦ ὁποίου ἡ καθόλου ἐπεξεργασία ἐξίχθη μέχρι τῆς ἐπιθυμητῆς ἀριότητος. Ὅτι δὲ ἡ ἄποψις αὕτη ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα, ὥς ταῦτα προκύπτουσιν ἐκ τῆς μελέτης τοῦ λόγου, δέχεται ἡ νεωτέρα ἔρευνα³.

1. Περὶ τούτων βλ. ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, σ. 442 κ.ἐξ.

2. Ὁ στοχασμὸς οὗτος ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῷ Φιλίππῳ (84), αἱ δ' ἐπενεχθεῖσαι οὐσιώδεις μᾶλλον ἢ ἥτιον τροποποιήσεις κατέστησαν τοῦτον ἐνταῦθα προσφύεστερον : « τότε μὲν γὰρ (sc. ὅτ' ἔγραφον τὸν πανηγυρικόν) παρεκελεύομην τοῖς ἀκουσόμενοις καταγελᾶν μου καὶ καταφρονεῖν, ἦν μὴ καὶ τῶν πραγμάτων καὶ τῆς δόξης τῆς ἐμαντοῦ καὶ τοῦ χρόνου τοῦ περὶ τὸν λόγον διατριφθέντος ἀξίως φαίνωμαι διεξιῶν ». Σημειωτέον ὅτι οὐδὲν περὶ τοῦ δευτέρου τούτου χωρίου λέγεται παρὰ Blass, ἐν ᾧ τόπῳ παρατίθεται τὸ πρῶτον (ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Β', σ. 254, σημ. 4), καίτοι οὗτος παρέχει συνήθως κατὰ τρόπον ἐξαντλητικὸν τὰ ἐκάστοτε χρήσιμα στοιχεῖα.

3. Οὕτως ὁ R. C. Jebb (ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Β', σ. 164), ὁ Fr. Blass (ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Β', σ. 263) κ.ἄλλ. Περὶ τούτων καὶ περὶ τῆς ἰσοκρατείου καθόλου τέχνης ἐν τῷ Πανηγυρικῷ βλ. κ. τὸν G. Mathieu, *Isocrate Discours*², τόμ. Β', σ. 8 κ.ἐξ.

Ἐπομένως, ἡ τοσαύτη ἔκτασις τοῦ ἐγκωμίου τῶν Ἀθηναίων καὶ ἡ πρόταξις αὐτοῦ ἐν τῷ λόγῳ ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς ἐπιδιώξεις τοῦ ρήτορος. Ὅτι δὲ τοῦτο ἀληθεύει εἰδικώτερον ὥς πρὸς τὸ σπουδαιότερον, τὴν ἔκτασιν, ὑποδεικνύει χωρίον τοῦ 'Ισοκράτους ἐξ αὐτοῦ τοῦ Πανηγυρικοῦ (19-20) ἐν τοῖς ἔμπροσθεν δὲ μνημονευθέν, ἔνθα ἡ περὶ τὰ « ἀμφισβητούμενα », τὴν διεκδίκησιν δηλονότι τῆς ἡγεμονίας τῆς Ἑλλάδος « διατριβή » χαρακτηρίζεται ὡς « ἡ πλείστη » ἐν τῷ λόγῳ.

Πρὸς τὰ ἐκ τῶν πραγμάτων, ὡς ἀνωτέρω, ἐν σχέσει πρὸς τὴν διάρθρωσιν τοῦ Πανηγυρικοῦ τοῦ 'Ισοκράτους συναγόμενα ταῦτα συμπορεύονται μᾶλλον ἢ ἥτιον παρατηρήματα, παλαιόθεν παραδιδόμενα ὡς πρὸς τὴν καθόλου φύσιν τοῦ λόγου. Ἀξιοπαρατήρητα εἶναι τὰ φερόμενα παρὰ τῷ Συριανῷ (B', 44, 21 κ.ἐξ., Rabe) περὶ τῆς « *ιδέας τῆς πανηγυρικῆς* » ἐν σχέσει πρὸς τὸν Δημοσθένει ἐν τῷ Περὶ τοῦ Στεφάνου καὶ τὸν 'Ισοκράτῃ ἐν τῷ Πανηγυρικῷ : « *εἰ γὰρ καὶ πανταχοῦ τὴν πανηγυρικὴν ἐγκαταμειγνύουσιν ὅλην τοῖς προειρημένοις λόγοις...*, ἀλλ' *οὖν τῶν οἰκείων ιδεῶν τοῖς προκειμένοις εἶδεσιν οὐδαμῶς ἀφίστανται* », ἐπιφέρεται δὲ περὶ τοῦ 'Ισοκράτους εἰδικῶς : « *συμβουλευτικῶς τὸ συμβουλευτικὸν εἶδος διὰ πανηγυρικῆς ὕλης περιέχει* ». Τί δὲ νοεῖται ἐνταῦθα διὰ τοῦ « *πανηγυρικῆς ὕλης* » σαφηνίζεται βραχὺ ἀνωτέρω : « *πανηγυρίζει πανταχοῦ ἀτικῶν ἀνδραγαθημάτων μνήμη* ». Κατὰ τὴν ἀποψιν ταύτην, ὁ χαρακτήρ τοῦ Πανηγυρικοῦ τοῦ 'Ισοκράτους εἶναι συμβουλευτικός, ἀλλ' ἡ ὕλη εἶναι « *πανηγυρικὴ* », ἀναφέρεται δὲ εἰς τὸ ἐγκώμιον τῶν Ἀθηναίων. Ἄν δὲ ληθῇ ὑπ' ὅψιν τὸ ὄνομα τοῦ λόγου, τὸ ὑπὸ τοῦ ρήτορος αὐτοῦ δοθέν, θὰ πρέπη νὰ συναχθῇ ὅτι τὸ ἐγκώμιον τοῦτο, « *πανηγυρικοῦ* » περιεχομένου, ἐκρίθη ἥδη ὑπὸ τοῦ ρήτορος ὡς τὸ ἐν τῷ λόγῳ ἰδιάζον.

Πολλῶ, καθ' ἡμᾶς, ἀξιολογώτερα εἶναι ἄλλη ἀποψις, ἣν εὐρίσκομεν παρὰ τῷ Ψευδο-Διονυσίῳ (Τέχν. ῥητορ. 9, 12), ἔνθα, ὡς παρατηρεῖται παρὰ Ziegler, τὸ « *ἐγκώμιον* » ὡς « *ἔργον* », ἡ δὲ « *συμβουλὴ* » ὡς « *πάρεργον* » δεικνύεται¹ : « *ἀλλὰ καὶ πάλιν ὁ πανηγυρικὸς 'Ισοκράτους τοιοῦτόν τι βυβλίον ἐστὶ καὶ ὁ Φίλιππος 'Ισοκράτους καὶ ὁ περὶ τῆς ἀντιδόσεως. ἐν γὰρ τοῖς τρισὶν τούτοις βυβλίοις ἐγκώμια διέρχεται τὸ μὲν Ἀθηναίων, τὸ δὲ Φιλίππου, τὸ δὲ ἑαυτοῦ. ἀλλὰ τοῖς μὲν Ἀθηναίων ἐγκωμίοις καὶ τοῖς Φιλίππου συμβουλὴν ὑποθέμενος τὸ εὐπρεπὲς τοῦ ἐγκωμίου ἐπραγματεύσατο, καὶ πεποιήται ὥσπερ πάρεργον συμβουλῆς τὸ ἐγκώμιον* ». Κατὰ ταῦτα, ἐν τῷ Πανηγυρικῷ, ὁ ἡμέτερος ρήτωρ « *ἐγκώμια Ἀθηναίων διέρχεται* », λέγει δηλαδὴ καθόλου ἐγκώμια τῶν Ἀθηναίων, ἀλλὰ τούτοις « *ὑπέθετο* » συμβουλὴν, οὕτω δὲ « *πεποιήται* » τὸ ἐγκώμιον, ὡς ἐὰν ἡ συμβουλὴ ἦτο

1. Bl. Pauly-Wissowa, RE, τόμ. ΙΗ', μέρ. 3, στ. 563 ἐν λ. *panegyrikos*.

«*πάρεργον*» ἐν τῷ λόγῳ. «*Ἔργον*» δέ, ἄλλαις λέξεσι κύριον θέμα καὶ σκοπὸς εἶναι τὸ ἐγκώμιον τοῦτο, τί δ' ἐπέτυχεν ὁ ρήτωρ διὰ τοῦ «*ὀποτιθεμένου*» δηλοῦται διὰ τῶν ἀξιωμανημονεύτων τούτων: «*τὸ εὐπρεπὲς τοῦ ἐγκωμίου ἐπραγματεύσατο*», ἐπέτυχε δηλονότι νὰ προβάλλῃ τὸν κύριον σκοπὸν αὐτοῦ, τὸ ἐγκώμιον τῶν Ἀθηναίων κατὰ τρόπον εὐσχήμονα.

Κατὰ πάντα ταῦτα, τὰ πρὸς τὴν διάφθωσιν τοῦ λόγου συναπτόμενα, εἶναι εὐλόγον νὰ δεχθῶμεν ὅτι δύο εἶναι οἱ τιθέμενοι ἐν τῷ Πανηγυρικῷ τοῦ Ἰσοκράτους σκοποί, τοῦτο μὲν τὸ ἐγκώμιον τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ δι' αὐτοῦ μάλιστα ἐπίρροωσις τῆς ἰδρυομένης τότε Β' ἀθηναϊκῆς συμμαχίας, τοῦτο δὲ ἡ διακήρυξις τοῦ πανελληνίου ἰδεώδους, ὁ πρῶτος δὲ εἶναι καὶ καθ' ἡμᾶς ὁ προέχων.

Πρὸς τὴν ἀποψιν ταύτην τὴν πολλαπλῶς, ὡς ἀνωτέρω, στηριζομένην δὲν ἀντιφέρονται τὰ ἐπὶ μέρους ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ περιεχόμενα, μάλιστα δ' ἐφόσον ταῦτα μελετηθῶσιν ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀνωτέρω συμπερασμάτων. Περὶ τῶν ἐπὶ μέρους ἐν τῷ λόγῳ ἐν σχέσει βεβαίως πάντοτε πρὸς τὰ ἡμέτερα πράγματα δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ μακρογορήσωμεν ἐνταῦθα. Περὶ τούτων ἐλέχθησαν ἱκανὰ ἐν τῇ προγενεστέρᾳ ἐργασίᾳ ἡμῶν ἐκ τῆς ἀνάγκης τῆς καθόλου τοποθετήσεως τοῦ ἡμετέρου ρήτορος ἔναντι μάλιστα τοῦ πανελληνίου ἰδεώδους καὶ τῆς Β' ἀθηναϊκῆς συμμαχίας. Ἀρκούμεθα ἐνταῦθα νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς τὰς ἐκεῖ ἀναπτυχθεῖσας διαφορὰς καὶ ὁμοιότητας μεταξὺ τῶν ὀρχων τῆς συμμαχίας ἐκείνης καὶ τῶν ἰσοκρατέων ἀπόψεων, ὡς αὗται φέρονται εἰδικιώτερον ἐν τῷ Πανηγυρικῷ¹, πρὸς δὲ εἰς τὸ ἡμέτερον παρατήρημα, καθ' ὃ αἱ διαφοραὶ καὶ ὁμοιότητες αὗται προσκτῶνται, ὡς φαίνεται, ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν ἀξίαν ἀναλόγως πρὸς τὸν σκοπὸν, ὅστις θὰ ἀνεγνωρίζετο ὡς προέχων ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ².

Ἐπιχειροῦντες νὰ ἀξιολογήσωμεν ταύτας προσηκόντως δεχόμεθα τὸ ἐγκώμιον τῶν Ἀθηνῶν ὡς προέχοντα ἐν τῷ λόγῳ σκοπὸν, χωρὶς νὰ παρορῶμεν καὶ τὸν ἕτερον, τὸν τῆς διακηρύξεως τοῦ πανελληνίου ἰδεώδους.

1. Θ. Σ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 223 κ' ἐξ.

2. Θ. Σ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 226. Ἐρευνα εἰς ἄλλα ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τοῦ Πανηγυρικοῦ οὐδὲν τὸ ἀξιόλογον φαίνεται ἀποδίδουσα ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἡμέτερον πρόβλημα. Οὐχὶ ἀνάξια ἴσως προσοχῆς εἶναι τὰ λεγόμενα ἐν τῷ Πανηγυρικῷ (136) περὶ «*ἀμφισβήτησεως*» μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Σπάρτης ἐν σχέσει πρὸς τὰς Κυκλάδας: «*περὶ μὲν τῶν Κυκλάδων νήσων ἀμφισβητοῦμεν*». Ἀλλ', ὡς παρατηρεῖται παρὰ R. C. Jebb (ἐνθ' ἀνωτ., τόμ. Β', σ. 160, σημ. 1), τὰ κατ' αὐτὴν εἶναι ἄγνωστα. Ἄν δὲ ταῦτα, ὡς ὑποστηρίζεται (βλ. G. Mathieu, *Les idées politiques d'Isocrate*, σ. 77, καὶ σημ. 6), ἀναφέρονται εἰς ἐπιδιώξιν τῆς Σπάρτης νὰ δημιουργήσῃ προσκόμματα εἰς τὴν ἐπιδιώξιν τῶν Ἀθηνῶν νὰ ἀποκαταστήσωσι τὴν κατὰ θάλασσαν τάξιν, δὲν ἔχουσιν ἀντιρρόπως πρὸς τὸν τεθέντα ὡς προέχοντα ἐν τῷ Πανηγυρικῷ σκοπὸν.

Περαιτέρω πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι οὐδὲν τὸ συγκεκριμένον περὶ τῆς Β' ἀθηναϊκῆς συμμαχίας λέγεται ἐν τῷ λόγῳ. Καὶ τὴν ἀποφυγὴν μνείας τῆς συμμαχίας ταύτης ἐν τῷ Περὶ ἀντιδόσεως λόγῳ, ἔνθα τὰ περὶ τῆς « ὑποθέσεως » τοῦ Πανηγυρικοῦ, ἡρμηνεύσαμεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἐκ τῶν ἐπελθουσῶν ἐν τῷ μεταξὺ μεταβολῶν τῶν πολιτικῶν μάλιστα πεποιθήσεων τοῦ ρήτορος. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἀποφυγὴ μνείας ἐν τῷ Πανηγυρικῷ πρέπει νὰ ἔχη αἰτίαν, ἡ ὁποία προδήλως εἶναι διάφορος, ἀλλὰ καθ' ἡμᾶς τοῦλάχιστον ἀνάγεται καὶ αὕτη εἰς πολιτικὴν σκοπιμότητα, περὶ ἧς ἱκανὰ ἐλέχθησαν ἐν τῷ περὶ τῆς « ὑποθέσεως » τοῦ λόγου τμήματι τῆς παρούσης πραγματείας. Οὕτω δὲ καὶ μνεῖα καθ' ἑαυτὴν τῆς ὑπὸ Ἰδρυσιν συμμαχίας ἐκρίθη ἀπρόσφορος εἰς τὴν ἐντεχον καὶ συγκεκριμένην διαφώτισιν, προπαγάνδαν, ὡς κοινῶς λέγομεν, ὑπὲρ τῆς συμμαχίας, διὸ καὶ δὲν ἐγένετο αὕτη. Παρὰ τὴν ἀδιακρίτην, ἢ εὐμενῶς, ὡς εἰκόσ, ἀκουομένην τοῦ πανελληνίου ἰδεώδους ἦτο ἀφορμὴ ἐξαιρέτος ἀλλὰ καὶ λίαν προσφυῶς ἔχον πλαίσιον διὰ τὴν προβολὴν τῶν Ἀθηναίων ὡς τῆς καθόλου ἐνδεδειγμένης πόλεως διὰ τὴν ἡγεσίαν τῶν Ἑλλήνων. Ταῦτα ὑπομνήσκουσιν ἡμῖν τὰ συμβαίνοντα ἐν λόγοις τοῦ Γοργίου καί, ὡς δεχόμεθα, τοῦ Λυσίου, μάλιστα δ' ἐν τῷ Ὀλυμπιακῷ λόγῳ τοῦ δευτέρου¹.

Ὑπὸ τὰς συνθήκας ταύτας δὲν φαίνονται ἀνερμήνευτοι αἱ τοσοῦτον δυσχεραίνουσαι, μνημονευθεῖσαι δ' ἀνωτέρω διαφοραί. Ἡ ἰδέα τῆς πάλης ἐναντίον τῶν Περσῶν καὶ ἡ ἐναντίσις πρὸς τὴν Ἀνταλκίδειον συνθήκην, ἀμέσως συναπτόμεναι ἀμφοτέραι πρὸς τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες, εὐλόγως ἔλαβον ἐν τῷ Πανηγυρικῷ θέσιν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἐν τῷ ἰδρυτικῷ τῆς Β' ἀθηναϊκῆς συμμαχίας². Ἀποπον δὲ θὰ ἦτο νὰ εἶχον ἄλλως ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὰ πράγματα, διότι ἄλλως ἐν μὲν τῇ πρώτῃ περιπτώσει δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ στηριχθῇ ἡ διακήρυξις τοῦ πανελληνίου ἰδεώδους, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ θὰ ἐξημιοῦτο ἡ ὑπόθεσις τῆς ὑπὸ Ἰδρυσιν συμμαχίας. Τὰ πράγματα εἶναι βεβαίως εὐχερέστερα προκειμένου περὶ τῶν ὁμοιοτήτων τῶν ἀνωτέρω ἐπίσης μνημονευθεῖσων. Ἡ ἰδέα τῆς ἰσότητος ἐναντι μάλιστα συνθηκῶν καὶ ἡ τῆς καθόλου αὐτονομίας ἐκάστης τῶν συμάχων πόλεων, κατὰ πληρὴν ἀμφοτέραι ἐν τῷ πολιτικῷ πεδίῳ πρὸς τὴν Σπάρτην ἀντίθεσιν, φερόμεναι ἐν τῷ ἰδρυτικῷ τῆς συμμαχίας ταύτης, ἀναπτύσσονται ἐν τῷ Πανηγυρικῷ, καλῶς ἐν αὐτῷ ἐντασσόμεναι ἐν σχέσει μάλιστα πρὸς τὸν προέχοντα σκοπὸν τοῦ λόγου.

Κατὰ ταῦτα, καὶ τὰ ἐπὶ μέρους ἐν τῷ Πανηγυρικῷ δὲν ἄγουσιν εἰς ἀντιθέτους διαπιστώσεις. Ταῦτα ἀνταποκρίνονται καλῶς πρὸς τοὺς θεθέντας ἐν αὐτῷ δύο σκοποὺς, ὑληρετοῦσι δὲ οὐχ ἥττον κατὰ βάθος τὸν ὡς προέχοντα

1. Περὶ τούτων βλ. Θ. Σ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἄνωτ., ἀναλυτικώτερον μὲν σ. 188 κ. ἐξ., συνοπτικῶς δὲ σ. 232.

2. Πολλὰ περὶ τούτων βλ. ἐν Θ. Σ. Τζαννετάτου, ὡς ἀνωτέρω, μάλιστα δ' ἐν σ. 223 κ. ἐξ.

τεθέντα σκοπόν, εἰδικώτερον δὲ διαφοραί, ὡς αἱ παρατηρούμεναι μετὰ τοῦ ἰδρυτικοῦ τῆς Β' ἀθηναϊκῆς συμμαχίας καὶ τοῦ Πανηγυρικοῦ, εἶναι ἐπ' ὠφελείᾳ τῆς ἐντέχνου διαφωτίσεως, οἷα φαίνεται οὕσα ἢ διὰ τοῦ Πανηγυρικοῦ ὑπὲρ τῆς συμμαχίας ταύτης ἐπιχειρουμένη.

Γ' - Τὰ ἐπὶ μέρους πορίσματα

Ἐπιχειρήσαντες νὰ καθορίσωμεν, κατὰ τὸ ἐφικτόν, ἐπὶ τῇ βάσει πρωτίστως τῶν ἐκ τῶν ἔργων τοῦ ρήτορος προκυπτόντων στοιχείων, πῶς ἐπεδίωξεν ὁ Ἰσοκράτης καὶ ἐπέτυχε διὰ τοῦ Πανηγυρικοῦ λόγου νὰ προαγάγῃ ἐνώπιον τῆς κοινῆς γνώμης τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πανελληνίου μᾶλλον τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἰδρυομένης Β' ἀθηναϊκῆς συμμαχίας ἢ τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες, ἡχθημεν εἰς τὰ ἀκόλουθα ἐπὶ μέρους πορίσματα, ἀναφερόμενα εἰς τὸ ὄνομα, τὸν τόπον καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐκδόσεως τοῦ λόγου, ἐπίσης δὲ τὴν ὑπόθεσιν καὶ τὴν διάρθρωσιν αὐτοῦ.

α') Ὁ Ἰσοκράτης ὠνόμασε Πανηγυρικὸν τὸν λόγον τοῦτον, οὐχὶ δὲ Ὀλυμπιακόν, ὡς θὰ ἀπῆται ἡ ἀντιστοιχία πρὸς τοὺς ἐπ' αὐτὸν ἐπιδράσαντας ὁμοτέχνους, τὸν Γοργίαν καί, ὡς δεχόμεθα, τὸν Λυσίαν, ἵνα δώσῃ ἔμφασιν εἰς τὸ διὰ τοῦ λόγου ἐγκώμιον τῶν Ἀθηνῶν.

β') Ἐφόσον ὁ ἡμέτερος ρήτωρ, ὁ ἀπεχθανόμενος κατ' ἀρχὴν τὰς πανηγύρεις καὶ τοὺς ψιλοὺς ἐν αὐταῖς λόγους, εὐρίσκων δ' ἐκ τῶν ἐν Ὀλυμπίᾳ τελουμένων ἀγώνων προέχοντας τοὺς ἀθλητικούς, συνέδεσε τὸν Πανηγυρικὸν πρὸς τὴν ἐν Ὀλυμπίᾳ πανήγυριν, βασίμως πως δύναται νὰ ἀποδοθῇ ἡ προτίμησις εἰς τὴν ἐπιθυμίαν νὰ συνάψῃ τὸν λόγον πρὸς ἔργα μᾶλλον, οἷον ἦτο ἢ Β' ἀθηναϊκῆ συμμαχία.

γ') Ἀποκλειομένης τῆς ἐκφωνήσεως τοῦ λόγου ὑπὸ τοῦ ρήτορος αὐτοῦ πρὸ πάντων διὰ τὰ γνωστὰ φυσικὰ μειονεκτήματα, φαίνεται εὐλογος, κατὰ τὴν ἄλλοθεν ἐκ τοῦ Ἰσοκράτους διαπιστουμένην πρᾶξιν, ἡ δημοσίευσίς τοῦ Πανηγυρικοῦ διὰ κυκλοφορήσεως ἐν ἀντιγράφοις, προσηγηθείσης ἐνδεχομένης τῆς ἀναγνώσεως αὐτοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ ὑπ' ἄλλου τινὸς προσώπου. Ἡ τοιαύτη κυκλοφορήσις τοῦ λόγου, ἐφόσον ἐξετάθῃ εἰς διαφόρους πόλεις, ὑπομνήσκουσα τὰς γνωστὰς « πρὸς Ἀθηναίους ἐπιστολάς », θὰ ἐχρησιμοποιήθῃ, ἵνα ὑπηρετήσῃ τοὺς αὐτοὺς πρὸς ταύτας σκοποὺς τῆς Β' ἀθηναϊκῆς συμμαχίας.

δ') Κατ' ἀρχὴν οὐ μόνον δὲν ἀποκλείεται ἀλλὰ καὶ ἐνδείκνυται πολλὰ πλὴν νὰ ὑπάρχωσιν ἐν τῷ Πανηγυρικῷ πλείονες τῆς μιᾶς « ὑποθέσεις ». Τὸ ἐν τῷ προοιμίῳ « ἥκω συμβουλευσάν » ἔχει περιοριστικὴν σημασίαν, ἐκ δὲ τῆς ἐν τῷ Περὶ ἀντιδόσεως ἀναλύσεως τῆς « ὑποθέσεως » τοῦ Πανηγυρικοῦ προκύπτει ὅτι τὸ δεύτερον, ἐμφαντικώτερον δὲ προσφερόμενον καὶ ὡς προσφύεστερον πρὸς τὰς ἐπιδιώξεις τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς χαρακτηριζόμενον τμήμα αὐτοῦ ἀναφέρεται εἰς τὴν διεκδίκησιν ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν τῆς ἡγεμο-

νίας, ἐπιχειρουμένης πρωτίστως ἀποκαταστάσεως τῆς μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Σπάρτης ἰσοτιμίας, οὕτω δὲ συγκεκαλυμμένως ὑπηρετεῖ τὴν ἰδρυομένην Β' ἀθηναϊκὴν συμμαχίαν. Ποικίλαι ἐπὶ μέρους δυσχέρεαι, ὥς ἡ ἀποσιώπησις ἐν ἄλλοις λόγοις τοῦ Ἰσοκράτους τοῦ ἐν τῇ « ὑποθέσει » τοῦ Πανηγυρικοῦ δευτέρου τούτου, ἔτι δὲ ἡ ἀποφυγὴ μνείας ἐν τῷ Περί ἀντιδόσεως τῆς Β' ἀθηναϊκῆς συμμαχίας, φαίνονται μᾶλλον ἢ ἥττον οὐχὶ ἀνερμήνευτοι, οὐδεμία δὲ τούτων δύναται τοσοῦτον, ὥστε νὰ ἀνατρέψῃ τὰ ἀνωτέρω.

ε') Ἀμφότερα, μάλιστα μὲν ἡ ἔκτασις τοῦ ἐγκωμίου τῶν Ἀθηνῶν, καταλαμβάνοντος τὰ δύο τρίτα τοῦ ὅλου λόγου, ἔπειτα δὲ ἡ πρόταξις αὐτοῦ ἐν αὐτῷ, ἡ μὴ ὀφειλομένη εἰς ἐσωτερικὰ αἷτια, ὑποδεικνύουσιν ὡς προέχοντα σκοπὸν τοῦ Πανηγυρικοῦ τὸ ἐγκώμιον τοῦτο.

Ζ' – Καθολικὸν συμπέρασμα

Κατὰ ταῦτα, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Ἰσοκράτης διὰ τοῦ Πανηγυρικοῦ ἐπεδίωξε καὶ ἐπέτυχε νὰ προβάλῃ εἰς τοὺς Ἑλλήνας ἐγκώμιον τῶν Ἀθηνῶν. Τοῦτο δεικνύουσι κατὰ βάθος, μᾶλλον δὲ ἢ ἥττον σαφῶς, κριτήρια οὐ μόνον φυσικὰ ἐπὶ τοῦ προκειμένου, οἷα ἡ ὑπόθεσις καὶ ἡ διάρθρωσις τοῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ ἄλλα, οὐχὶ ἀπαραιτήτως ταῦτα ἀναμενόμενα, ὥς τὸ ὄνομα τοῦ λόγου, ὁ τόπος καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐκδόσεως αὐτοῦ. Διὰ τοῦ ἐγκωμίου τούτου καὶ τῆς ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν διεκδικήσεως τῆς ἡγεμονίας θὰ ἐπεδίωκεν ὁ ῥήτωρ περαιτέρω ἐπίρρωσιν τῆς ἰδρυομένης Β' ἀθηναϊκῆς συμμαχίας. Τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι τὸν παντὶ τρόπῳ ἐπιδιωχθέντα ἀνωτέρω σκοπὸν τοῦτον οὐδαμῶς ἀναφέρει ὁ ῥήτωρ ἐρμηνεύεται ἐκ ταύτης ἡ ἐκείνης τῆς σκοπιμότητος.

Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὰ ἀνωτέρω παρὰ τὰ ἐπὶ μέρους καὶ καθόλου ἐν τῇ προγενεστέρᾳ πραγματείᾳ συναχθέντα, εὐρίσκομεν εὐσταθοῦσαν τὴν ἂποψιν ὅτι ὁ ἐκ τῶν ὄρων, ὑπ' οὗς ἐγράφη ὁ Πανηγυρικός, ἀναμενόμενος καὶ ὁ ἐκ τῶν κατὰ τὸν λόγον προκύπτων πράγματι προέχων σκοπὸς ἦτο νὰ προαχθῇ ἐνώπιον τῆς κοινῆς γνώμης τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πανελληνίου μᾶλλον ἢ ὑπόθεσις τῆς ἰδρυομένης Β' ἀθηναϊκῆς συμμαχίας ἢ τὸ πανελλήνιον ἰδεῶδες.